

Kopecký, Milan

Epika

In: Kopecký, Milan. *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1979, pp. 49-93

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121542>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

EPIKA

Z epické tvorby období renesance zaujímá po kvantitativní i kvalitativní stránce nejdůležitější místo *kronikářství*. Kronika má v této době několikery význam, např. spisu s historickou tematikou, novely, humorné rozprávky, bajky apod. Naše pozornost se zaměří nejdříve na kroniku v prvním významu, neboť dílo tohoto typu je nosným útvarem staročeské literární linie směřující k novočeské historické beletrii. Od národního obrození ovšem do historické beletrie řadíme spisy s látkami historickými, jež mají estetickou funkci, tedy především historické romány, povídky a novely; tyto spisy se výrazně odlišují od prací historických v úzkém slova smyslu, jež patří do historie jako vědního oboru. Na rozdíl od toho v období feudalismu taková výrazná dělící čára mezi oběma oblastmi prakticky neexistovala, protože *kronika v letopisném významu* měla funkci jak uměleckou, tak odbornou, nahrazovala tedy jak historický román v dnešním slova smyslu, tak historický výklad. Už z tohoto důvodu nemůže literární historik měřit díla sem patřící měřítkem vědecké pravdy; ponechávám tedy stranou otázku pravdivosti historických faktů v starých kronikách, zkoumanou ostatně od obrozenců G. Dobnera¹ a Fr. Palackého² až po dnešek našimi i cizími historiky. V této kapitole nepůjde o analýzu historických faktů v kronikách, ale o zřetel k vývoji uměleckému a o zřetel k pokrokovým literárním tendencím. Takovým přístupem se vyhneme nebezpečí izolace historické „beletrie“ od ostatních oblastí starší české literatury. Do rámce historické „beletrie“ se totiž v různých dobách začleňovaly žánry různého původu i zaměření, tedy kroniky, paměti, biografie (i autobiografie), patří sem aspoň zčásti také literatura legendární, hagiografická, cestopisná i jiná, jež nezřídka obsahovala pasáže rázu historického. Naše stará historická „beletrie“ je většinou prozaická, její samozřejmou součástí jsou ovšem i práce veršované, vždyť veršem jsou psány skladby tak významné,

¹ Gelasius Dobner, *Venceslai Hájek a Libočan Annales Bohemorum...*, 6 sv. v 1. 1761–1782, i jiné jeho spisy.

František Palacký, *Würdigung der alten böhmischen Geschichtschreiber*, Praha 1830.

jako kronika tak řeč. Dalimila nebo Nová kronika novoměstského pisáře Prokopa. Ba dá se říci, že verš je právě znakem uvědomělé snahy autorovy začlenit dílo do té linie literatury, z níž se pak vyvinula literatura v užším slova smyslu, ačkoliv objektivně dílo nemuselo mít umělecké hodnoty (dokazují to např. některá epigonská historická veršování v duchu Dalimilovy kroniky).

Pomineme-li naše staroslověnské a latinské legendy, které různým způsobem zpracovávají historickou tematiku, představuje počátek vlastní kronikařské tvorby Kosmova *Chronica Bohemorum* z let 1119—1125. Napsal ji sice vysoký církevní hodnostář hlavně pro kněžskou vrstvu, ale do okruhu jeho zájmu se nedostala pouze tato vrstva, nýbrž dějiny celého národa v širokém rámci, v němž své místo našly i lidové pověsti. A právě v tomto zřeteli k vrstvám, k nimž autor sám nepatřil, a ve vysokých uměleckých kvalitách (zejména stylových, např. v užívání přímé řeči, a metrických, např. v rytmickém uspořádání slov a v rytmických klauzulích) jsou nesporné klady díla, které se pro pozdější analistiku stalo nedostižným vzorem. V uměleckých kvalitách dovedl Kosmu z jeho pokračovatelů následovat vlastně jen kanovník a notář svatovítské kapituly Vincentius, vypravující poutavě o událostech mezi lety 1158—1167, a Jindřich Řezbář jako autor veršované skladby *Cronica domus Sarensis* z konce 13. století.³ — Na některých klášterních kronikách je patrná jistá laicizační tendence v tom smyslu, že původní podání dějin kláštera je rozšiřováno na dějiny celého národa v určité době. V Kronice zbraslavské je dokonce — zásluhou druhého autora Petra Žitavského, vlivného politika první třetiny 14. století — původní úzký rámec rozšířen tak, že se klášterní a české dějiny dostaly do souvislosti s dějinami evropskými v první polovině 14. století.

Ve spisech jazykové českých se mohly laicizační tendence projevit výrazněji než ve spisech latinských a německých, protože čeština byla předpokladem pro literární zainteresovanost český citícího publika. Na toto publikum myslel v prvé řadě tak řeč. Dalimil, autor první české veršované kroniky z doby kolem roku 1314. Spisovatel asi už nebyl duchovní, už nezastával pozice duchovních feudálů, ale vyjadřoval především stanovisko feudálů světských, přičemž určení jeho díla bylo ještě společensky širší. Proto také mělo toto umělecky silné dílo, plné národního nadšení, v dalším vývoji takový ohlas a jeho charakteristické rysy se objevovaly i v pozdější literární tvorbě. Tak např. po husitských válkách, pravděpodobně v padesátých letech 15. století, byla kronika využita, a to nejen po stránce formální, ale i textové, v Krátkém sebrání z kronik českých k agitaci pro zvolení panovníka z české krve. Ne nadarmo vychází pak kronika v době ohrožení národa těsně před Bílou horou v nové, humanistické edici Pavla Ješina z Bezděží.

V souvislosti s historickou prózou předhusitskou je třeba všimnout si také krásné prózy z doby Karla IV., jejíž těžiště je sice ve složce výpravné a zábavné (a tím tato tvorba směřuje kupředu), v níž je však také řada motivů historických. Díla jako *Pasionál*, *Život Krista Pána*, *Životy svatých Otců* nebo *Aseneth* byla určena především publiku neknežskému; formálně se v nich laicizace projevuje také tím, že v české

³ Vyšla v Brně v r. 1964 s fotomechanickými reprodukcemi originálního textu latinského, s jeho prepisem i s novočeským veršovaným překladem od Rudolfa Mertlíka a s předmluvou Jaroslava Ludvíkovského. Stejným grafickým způsobem byla v Brně r. 1969 vydána *Cronica domus Sarensis minor* (vydal Metoděj Zemek), jejíž umělecký význam je však poměrně malý: na rozdíl od spisu Jindřicha Řezbáře, vypravujícího v hexametrech o založení a počátku žďárského cisterciáckého kláštera, podává „menší“ žďárská kronika prózou ten genealogii rodu pánů z Obřan, rodu pánů z Kunštátu a jeho münsterberské větve.

verzi je zeslabována teologická učenost originálů a abstraktní pojmy jsou nahrazovány konkrétními výrazy. Podobně jako v krásné próze objevovaly se historické pasáže a drobné poznámky i v některých jiných žánrech. Platí to např. pro cestopisnou literaturu představovanou na přelomu 14. a 15. století cestopisem Mandevillovým a Milionem Marka Pola. Naše kronikářská literatura obsahovala zase neziřdka zprávy cestopisné, jak dosvědčuje např. spis vzniklý z Karlova popudu a zamýšlený jako spojení dějin českých s dějinami světovými — kronika italského minority Giovannioho Marignoly.

Doba husitská musela přinést do vývoje literatury směrem k laicizaci nový vývojový stupeň, neboť v podstatě šlo tehdy o sociální boj proti největší velmoci středověku — církvi. Kronikářství husitského hnutí vyrůstá z opozice proti vládnoucí církvi, z odsudku jejich zlořádů a nemravného života jejich představitelů. Tato literatura se ovšem dostávala do vlivu kontroly jiné církevní organizace, objektivním faktem však bylo, že odpor proti římské církvi mající světovou autoritu byl krokem vpřed k laicizaci a zlidovění kulturních statků.

Je logické, že kroniky tohoto období jsou zaměřeny na aktuální události. Tak Vavřinec z Březové věnuje svou obsáhlou Husitskou kroniku pouhým osmi letům, tj. bouřlivé a na události bohaté době od r. 1414 do r. 1422 s těžištěm v l. 1419 až 1421. Krátká časová rozloha mu dovolila vypravovat všechno, čeho byl svědkem nebo co získal z čerstvých zpráv svých současníků. Nesporné je novum kroniky v porovnání se středověkými analý, že totiž „je takřka monograficky soustředěna k jednomu tématu“⁴ — k husitské revoluci v jejich nejmarkantnějších projevech. Zatímco až do husitství jsou zřejmě autory historických děl příslušníci feudální třídy, přichází ve Vavřincovi z Březové ke slovu příslušník měšťanstva. Zatímco až do husitství byla kronikářská tvorba ponejvíce v rukou duchovního stavu, píše Husitskou kroniku laik. Vavřinec z Březové zosobňuje jeden ze základních rysů laicizace historické beletrie, který vidím ve změněném poměru k autoritě. Přitom pod pojmem „autorita“ nemíním jen autoritu církve, ale také autoritu předchůdců. Tato autorita vedla až do husitství k přejímání ze starších děl, někdy přímo k opisování celých jejich pasáží. Počínaje husitstvím je tato autorita otřesena. Vavřinec z Březové zná sice spisy svých předchůdců, ale přistupuje k nim kriticky, a hlavně zaměřuje se na současnost a to ho také vede k užití nových uměleckých prostředků.

V době husitské mají své počátky také zápisy různých kronikářů, tzv. Staré letopisy české. V nich se vedle tradičního kronikářského přístupu k událostem — zevrubného a suchého — projevuje nový rys, totiž bezprostřední citová reakce na prožitou událost. Dalším pozitivním rysem je tu občasně užití hovorové češtiny. Protože autory zápisů byli většinou laikové z měšťanského prostředí, je samozřejmé, že v díle dominují zájmy laické a měšťanské. Autoři si ovšem všimli také problematiky církevní a události rázu náboženského, jejich přístup je však přístupem upřímných obhájců husitství. Staré letopisy české svým neoficiálním rázem a svou neokázalostí předznamenávají pozdější Paměti Mikuláše Dačického a rukopisné zápisy z doby pobělohorské.

Beletrizaci historických událostí lze sledovat od Kosmy přes tak řeč. Dalimila a kroniky z doby Karlovy k husitským spisům Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi a Život ... Mistra Jana Husi a dále ke kronikám doby renesanční, zvláště ke kronice Hájkově. V uvedených spisech o Žižkovi a Husovi je shodná tendence beletrizovat historický materiál a rozšířit jej o zajímavé nehistorické detaily, rozdílný je však poměr k hrdinovi: neznámý spisovatel Kroniky ... o Janu Žižkovi vyličil Žižku jako statečného válečníka, kdežto kněz Jiří Heremita pojal Husa jako asketu. První pojetí bylo vytvořeno v duchu bojovné husitské tradice, kdežto druhé pojetí bylo poplatné

⁴ František K u t n a r, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví I*, Praha 1973, str. 33.

středověké legendistice. Proto jsou v Heremitově spise zdůrazněny fantastické prvky, avšak v Kronice ... o Janu Žižkovi jsou tyto prvky potlačeny na nejmenší míru. Rozdíl mezi oběma spisy lze vysvětlit dvojím vztahem k husitské tradici na konci 15. století: na jedné straně si lid připomíná hrdinské činy Žižkovy a husitských bojovníků, na druhé straně se oficiální kališnická církev omezuje na oslavování Husa jako světce a mučedníka.⁵ Publikum přijalo příznivěji kroniku o Žižkovi, jak naznačuje fakt, že v 16. století se tato kronika stala zábavnou knížkou pro lid podobně jako např. o něco mladší Historie o bratru Janovi Palečkovi.

I v době husitské je historická beletrie zčásti psána latinsky, není to však žádná kabinetní literatura bez souvislosti s aktuálními zápasy. Tak např. dobové povědomí o velikosti a síle Slovanstva našlo výraz v latinském falzu pravděpodobně z druhé poloviny 15. století, kterým Alexandr Veliký uděluje Slovanům „na věčné časy celý pás země od půlnoci až k poledním hranicím italským“.⁶ Jedním z nových rysů latinské produkce je i zřetel k české tvorbě, zaznamenávané v latinském textu dokonce v českém originále; tak např. novoměstský pisár Prokop zapsal ve své latinské kronice fragmenty českých satirických popěvků zpívaných v počátcích husitského hnutí.

I když doba husitská značně rozšířila okruh laického publika, přece teprve po vynálezu knihtisku mohla být vytvořena laická čtenářská základna v pravém slova smyslu. Z tohoto hlediska je pro českou historickou beletrii důležité, že na samém počátku naší tištěné produkce stojí kronika – Trojanská kronika a že historickou prózu vydával významný tiskař raného humanismu – Mikuláš Konáč z Hodiškova.

Kronika Trojanská, vytištěná r. 1468 nebo o něco málo později,⁷ přinesla už látku vyloženě světskou, velmi oblíbenou, oplodňující naši zábavnou produkci; spis byl znám v rukopisech již od druhé poloviny 14. století a později často vydáván (dvakrát jako prvotisk, a to snad 1468

⁵ Viz v knize Františka Kavky *Husitská revoluční tradice*, Praha 1953, 2. kap., a v souboru studií Josefa Hrabáka *Ze starší české literatury*, Praha 1964, str. 142.

⁶ Srov. II. svazek *Výboru z české literatury doby husitské* (k vydání připravili Bohuslav Havránek, Josef Hrabák, Jiří Daňhelka a spolupracovníci), Praha 1964, str. 140–141.

⁷ O správnosti dosud uváděného roku tisku (1468) Trojanské kroniky se v poslední době vyskytly pochybnosti, nejdříve ve stati Emmy Urbánkové *K počátkům českého knihtisku* ve Věstníku KČSN 1952, třída filosoficko-historicko-filologická, str. 1–25; podle Urbánkové byl rok 1468 v závěru tištěné kroniky převzat omylem z tzv. osekého rukopisu. Výhrady proti této hypotéze jsem formuloval v článku *Předčasné jubileum?* (Universitas 1968, č. 3, str. 23–36) a ve 2. vydání svého skriptu *Staročeské rukopisy a tisky* (Brno 1970, str. 16–19, i v dalších vydáních: 1973³, 1975⁴, 1977⁵). Svou hypotézu z roku 1952 rozvinula Urbánková ve studii *Nejstarší prvotisky českého původu* (sborník Knih tisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory, Praha 1970, str. 15–59), kde dochází k závěru, že první naší tištěnou knihou byla roku 1476 Statuta synodalia Arnesti, po kterých prý následovaly do roku 1479 další dva latinské tisky a poté čtyři české, z nichž Trojanská kronika byla vytištěna „nejdříve koncem let sedmdesátých“. Nesouhlas s pochybnostmi Urbánkové o roku 1468 jako roku tisku Trojanské kroniky vyslovili také někteří další badatelé, mezi nimi i sovětský bohemista Alexander Sergejevič Mylnikov v publikaci *Češskaja kniga* (Moskva 1971, passim).

a 1488, pak r. 1603 a v době národního obrození u Kramera r. 1790 a u jeho dědiců r. 1812 a 1843). Pokud jde o vývoj literárních žánrů, je kniha svědectvím přitažlivosti kronikářské výpravné formy, která má ve výstavbě syžetu už některé znaky pozdějšího románu, formy, která nahrazuje veršovaný rytířský epos, jímž byla látka o dobývání Tróje dlouho tradována. Zde se projevily vkus nové, progresivní společenské třídy — měšťanstva, které se od doby husitské stále více uplatňovalo jako producent a konzument literatury. Měšťanstvu kronika vyhovovala zejména svým pojetím, tj. pojetím historie jako historie městského celku majícího velkou politickou důležitost i pojetím jeho obyvatelů jako dynamické společnosti. Takové pojetí pomáhalo českému měšťanstvu v boji proti šlechtě, která se od sklonku husitství snaží získat nazpět ztracené politické a hospodářské pozice.

Snahy vymanit historii z područí teologického výkladu, jež jsou důsledkem nového, humanistického názoru na člověka a na přírodu a jež se v západní Evropě uplatňují od 14. století, začínají se v našich zemích projevovat hlavně od počátku 16. století, kdy pro takové snahy poskytuje vhodné předpoklady ekonomická a politická situace. Humanistické chápání dějinného vývoje je ideologickým výrazem politiky českého městského stavu. Dokazuje to zvláště činnost Mikuláše Konáče, který velmi dobře rozpoznal zájem laického publika o českou minulost.⁸ Věděl, že všechny dosavadní rukopisné kroniky (latinské i české) vypravovaly pouze část české historie, kdežto jemu i jeho čtenářstvu šlo o vypsání celé české minulosti, zvláště o zpracování slavné doby nedávno minulé, doby husitské. Konáčovi se pro jeho záměr jako nejvhodnější jevil spis Eneáše Sylvia Piccolominiho *Historia Bohemica* (který byl dokončen r. 1458, poprvé vydán v Římě r. 1475 a záhy poté se stal světově proslulým). Na tomto spise asi Konáčovi-humanistickému vydavateli imponovalo to, co je pro humanistickou historiografii, zvláště italskou, charakteristické: vybroušený sloh, hluboká učenost a duchaplný vtíp. Tyto rysy zajímaly pravděpodobně Konáče více než ideové — ostře protihusitské — zaměření díla. Přitom Konáč nepřekládal Sylvia doslovně, nýbrž jeho formulace upravoval z ideových pozic utrakvistického měšťanstva. Svoje stanovisko vyjádřil i v úvodu a doslovu ke kronice, zejména v obdivných slovech o Žižkovi. Navíc Konáč přidal celou samostatnou kapitolu, v níž vyspělým jazykem (příznivě se odlišujícím od textu přeloženého) vypsál s vlasteneckou hrdoostí vládu Jiřího z Poděbrad⁹ a volbu i korunovaci Vladislava Jagellonského.

⁸ Tento zájem si uvědomovali — ovšem se zřetelem ke svému publiku — i latinsky píšící spisovatelé první poloviny 16. století. Důkazem je např. to, že mecenáš Jan Hodějovský (kterému Konáč později připsal tři svá díla vytištěná pohromadě r. 1547) vybízěl Matouše Collina z Chotěřiny, aby se pokusil o vypsání českých dějin (viz Karel Hrdina, *Žižka v humanistickém písemnictví XV. a XVI. století*, Sborník Žižkův 1424–1924, Praha 1924, str. 197).

⁹ Kapitola — nečíslovaná, následující za 72. (tj. poslední) kapitolou Sylviovou — je příznačně nazvána Kterakých svobod král Jiří koruně České dobyl.

Konáčův překlad Sylviovy kroniky z r. 1510 přinesl soudobému čtenářstvu dílo poutavé a zajímavé, dílo v pravém slova smyslu čtivé. Kronika jistě působila nejen jako celek svým vyličením dosavadních českých dějin, ale i svými jednotlivými částmi, např. v Konáčově edici byly humanistickou češtinou tři desetiletí před Hájkem vyprávěny naše nejstarší pověsti. Kronika nevypisovala pouze historii centra, ale v 13. kapitole poutavě vyprávěla i o Moravě a zaznamenávala pověst o jejím králi Svato-
plukovi, který část života prožil jako poustevník.¹⁰ Uvedená kapitola byla významná také tím, že v její závěrečné části bylo formulováno právo každého národa na uctívání boha vlastním jazykem. Kronika se tím začleňovala do celé linie literárních projevů s touž závažnou pokrokovou myšlenkou odmítající rozdíly mezi duchovními a laiky, do linie, na jejímž počátku stojí staroslověnský Proglas a kam patří mj. předmluva Štitného k tzv. kodexu klementinskému, dílo Husovo a celý kulturní program husitství. V domě humanismu bylo možno takovou formulaci chápat jako projev bránní jazyk a národní pospolitost, podobný těm, jež nacházíme u Všehrda, Řehoře Hrubého, Píseckého, v některých předmluvách Konáčových i jinde. Analogický projev nenajdeme ani v kronice, která byla zamýšlena jako obrana husitské tradice, tj. v kronice Martina Kuthena z r. 1539. Ta vypravuje české dějiny většinou stručněji než Sylvius (a podle něho Konáč), s jehož zajímavým a poutavým podáním nemůže soupeřit. Konáčova úprava Sylvia byla nepochochybně pozitivním přínosem do české historické prózy¹¹ a její literárněhistorická analýza vede k nesouhlasu s Jirečkovým názorem, „že u vývinu prózy historické dílo Konáčovo spíše nazvati lze zpětkrokem nežli pokrokem“.¹²

Avšak Konáč je pro laicizaci a beletrizaci české historické beletrie významný také jako překladatel a vydavatel Burleyova spisu *De vita et moribus philosophorum et poetarum* (viz v předchozí kapitole) i Cuspinianovy relace o schůzce čtyř panovníků ve Vídni r. 1515.¹³ Jeho tisk Sjezd císařské velebnosti v Vídni . . . z r. 1515 přinášel českému publiku zajímavou a aktuální politickou látku, a to novou formou signalizující pozdější periodika. Ani zde nepřekládá Konáč mechanicky, ale pro své publikum z předlohy vybíral pasáže obsahově nejvýznamnější, souvisící s králem Vladislavem a s českými zeměmi; zřetel ke svému laickému publiku uplatňoval i při zjednodušování složitých period Cuspinianových.¹⁴

¹⁰ Před Sylviem pověst zpracoval Kosmas (I, 14).

¹¹ O Konáčově překladu Sylviovy kroniky viz podrobněji v mé knize *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodišкова*, Praha 1962, str. 84–98.

¹² Josef Jireček, *O vyvinutí historické prózy české za XVI. a XVII. věku*, ČČM 1873, str. 412.

¹³ Johannis Cuspiniani, praefecti urbis Viennensis, diarium de congressu caesaris Maximiliani Augusti et trium regum, Vladislai Hungariae, Ludovici Bohemiae et Sigismundi Poloniae, in urbe Viennensi facto, XVI. Julii anno Christi M. D. XV.

¹⁴ Viz blíže v mé knize o Konáčovi, str. 108–111.

Boj mezi feudály a městy o politické a hospodářské pozice našel v kronikářské literatuře svůj výraz zejména ve dvou skoro současně vydaných kronikách — Kuthenově z r. 1539 a Hájkově z r. 1541. Zatímco Kuthen chtěl svou knihou posílit pozice měšťanstva a utrakvismu, vzal si Hájek za cíl podpořit politické aspirace šlechty a katolicismu. Z hlediska laicizace je z obou kronik významnější Hájkova Kronika česká, protože rozšiřovala tradiční škálu světských témat (a to nejen o šířeji fabulované pověsti, ale též o víceméně samostatné pasáže exemplového typu¹⁵) i uměleckých prostředků a protože také ovlivňovala další vývoj naší historické beletrie. V Hájkově se čtyři století po Kosmovi přihlásil vynikající vypravěč, který svým dílem otevřel cestu historickému románu, historické beletrii už v novodobém slova smyslu.

O Hájkově kronice existuje obsáhlá literatura, která celkem souhlasně poukazuje na Hájkovu nesnášenlivou tendenci a na jeho přechybné výmysly, na druhé straně se někdy apologeticky poukazuje i na to, že Hájek stál pod vlivem antické i humanistické manýry nutící spisovatele domýšlet a kombinovat tam, kde prameny mlčely. Evidentní je jistě Hájkův reakční vztah k husitství, jeho dílo má však také kladné rysy. Jeden z nich správně vystihl Zdeněk Nejedlý; podle něho se kronice podařilo to, „co žádnému historickému spisu u nás: opravdu zpopularizovat českou historii a vnést její znalost přímo do lidu“.¹⁶

Protože Hájkova kronika byla dosud posuzována především z hlediska obsahového, nebude patrně neúčelné pozastavit se u některých jejích rysů tvarových. Je nepochybné, že Hájek se od většiny starších kronikářů odlišuje záměrným užíváním četných tropů i jiných uměleckých prostředků. Jde zejména o příklady, jež mají často těsnou souvislost s vyprávěným dějem, a nepůsobí tedy nijak samoučelně, např. *Svatopluk, posadiv se na jednom špalku vedle kamen, více rozpálen jsa hněvem než kamna ohněm* (III, 27).¹⁷ Často se vyskytují přirovnání biblická, jež však ve vývojovém kontextu nejsou tak důležitá jako Hájkova přirovnání ze světa zvířat, čerpaná z Ezopových bajek i z životní zkušenosti. Vedle příměrů užívá Hájek s oblibou metafor, např. *a kdož čemu chce, dá se jedním vlasem přitáhnouti* (II, 148). Také Hájkovy metafory mají někdy literární zdroje, ale Hájek je samostatně přetváří nebo dotváří, jako např. u této metafory původu biblického: *(biskup) aby radlicí slova božího vnově z pohanství obrácená srdce krojiti a vorati mohl a pšenice dobrých skutkuov rozsívati i také snopy obilé víry naši v Kristu Pánu shromážditi a do jeho stodoly života*

¹⁵ Viz Jaroslav Kolár, *K podobám epičnosti v Hájkově kronice*, Literárněvědné studie, Brno 1972, str. 65–71.

¹⁶ *Dějiny národa českého I*, Praha 1949, str. 57.

¹⁷ Ukázky z Hájkova textu do r. 1347 cituji podle novodobého Flajšhansova čtyřsvazkového vydání z let 1918, 1923, 1929 a 1933, kdežto ukázky z dalšího textu nově vydaného jsou citovány podle paleotypu z r. 1541 (před paginací je iniciála P). U často užívaných uměleckých obrátů (některé hyperboly, kontrasty, personifikace atd.) přesné údaje uvedeny nejsou.

věčného vnéstí (III, 104). Místy přerůstají metafory v alegorie, jež jsou někdy založeny na kontrastech: *z tak bodlivého trnu tak krásná a nad míru vuonná ruože vykvetla, z bratrské krve vylévače velmi nábožný křestan, z ukrutníka dobrotivý, z nemilostivého milostivý narodil se Boleslav (II, 100)*. Alegorie Hájek dovede spojit s apostrofou: *Jdětež, moji milí lvové, a lapajte lesní zvířata! Běžte, moji milí vlci, rozrazte stáda strašlivých ovcí, leťte, milí sokolové, a zlapajte bázlivé holubice!* (II, 291) Rád pracuje s personifikací (*já již nemohu snu obrátiti, nebo jsem od něho přemožen* — II, 111; *nestrachujtež se těchto utikajících stínuov* — II, 402) a s eufemismy vyjadřujícími umírání a smrt, má smysl pro hyperbolu (*šlapat nepříteli na paty, nezůstal kámen na kameni*; dobově podmíněná je Hájkova záliba v číselné hyperbole), gradaci, pleonasmus, paronomázii (*divné divy, poslat posla, prosebně prosit* apod.) a zvukové souznění vůbec.

Některé umělecké obraty se v Hájkově textu vyskytují velmi často, např. škodit „ohněm i mečem“, vrátit se „s prázdným měšcem“, „obměkčit srdce“, dobývat „mocnou rukou“, dále synekdochy typu „Turek přitáhl“, personifikace se slovem „přijítí“ (přišla velká voda, dražota, hlad, pomsta, teplo, zima, strach apod.), kontrasty malý // velký, chudý // bohatý, starý // mladý, domácí // hosté, tajně // zjevně aj. Častý výskyt uvedených i jiných prostředků je důkazem jistého schematismu v literární práci, kterému se však neubránili ani významní soudobí cizí kronikáři a dějepisci humanističtí. Vcelku je Hájkův sloh barvitý, objevuje se v něm místy syntaktický paralelismus, anakolut, elipsa a inverze. Charakteristickým rysem Hájkova slohu je rétoričnost a patetičnost, vytvářená zejména apostrofami, řečnickými zvoláními a otázkami, přímou řečí, opakovacími figurami, spojeními asyndetickými a polysyndetickými. Přitom Hájkovi jde o jasnost podání, o srozumitelnost i pro čtenáře neučeneného, a proto autor cituje občas lidová úsloví a přísloví (např. *komu těžko, nechť poverže . . . a komu dusno, nechť kašle* — P 364; *ty to hasíš, což tebe nepálí* — P 369) a dosahuje jasnosti pomocí synonym, nelze však nepostřehnout, že mezi zdánlivými synonymy bývají drobné rozdíly významové.

Naše výklady o uměleckosti Hájkovy kroniky naznačují, že toto dílo bude na příště třeba hodnotit především jako dílo literární. Kronika ostatně působila na další naše (i jinojazyčné) kronikářství svými uměleckými kvalitami a navíc svou popularitou. Dokumentuje to nejlépe spis pobělohorského spisovatele Jana Františka Beckovského. Poselkyně starých příběhův českých z roku 1700. Beckovský sám uvádí, že se pro napsání svého spisu rozhodl pod tlakem zájmu o Hájkovu kroniku: „Vědomo nám jest, kterak jsou se mnozí z toho těšili, když slyšeli, že kronika Hájkova v jazyku německém znovu se tiskne,⁴⁸ žádostivě opětující, aby aspoň také někdo téhož Hájka kroniku v jazyku českém pro obecné dobré znovu tisknouti dal.“⁴⁹ Při psaní své

⁴⁸ Beckovský má na mysli překlad Hájkovy kroniky (pořízený Janem Sandelem ze Žlutic, který vyšel v Norimberku r. 1697 (poprvé vyšel tento překlad r. 1596 v Praze a potřetí v Lipsku r. 1718).

⁴⁹ Přípis (nestránkovaný).

Poselkyně myslel Beckovský především na „lid obecný“: „Některým pak v této knize čeština líbiti se nebude a zvláště těm, kteří nevědí, že ona od sprostného Čecha proto sprostně napsaná jest, aby jí každý sprostný tím snázejí rozuměti mohl.“²⁰ V těchto slovech se projevuje vztah skromného kněze, pocházejícího z prostředí nezámožného měšťanstva, k tě společenské vrstvě, ve které se pohyboval nejen v mládí ve svém rodném Německém Brodě, ale i ve zralém věku v Praze; s lidem se jistě hodně stýkal i při svém putování za historickými prameny v Čechách, na Moravě, na Slovensku a v Uhrách. Také vypouštění odkazů na prameny odůvodňuje Beckovský zřetelem k tomu, aby „sprostý lid, pro něhož tato práce na světě vydaná jest, těmi svědky... zbytečně sebe nezanepřázdňoval a v začatém čtení nezdržoval“.²¹ Ohledem na prostého čtenáře byly jistě motivovány i jiné formální úpravy, jako zestručňování dlouhých výkladových pasáží a vypouštění jinojazyčných míst (zvláště citátů z cizích autorit).²²

Nejeden historický spisovatel předbělohorský začal své dílo psát pod vlivem aktuálních událostí a se snahou obhájit svoje stanovisko nebo stanovisko své vrstvy. Takoví autoři se zpravidla zaměřili na krátkou časovou rozlohu jako na počátku 15. století Vavřinec z Březové. V tomto směru jsou z doby předbělohorské charakteristickými spisovatelé z prostředí českobratrského – Lukáš Pražský, Vavřinec Krasonický, Mikuláš Slánský, Jan Černý, Matěj Červenka, Jan Blahoslav, Jan Jafet aj.²³ Vedle těchto spisovatelů většinou kněží, zpracovávajících obvykle historii své církve se záměry apologetickými a propagačními (sem patří také umělecky podaný Život Jana Augusty od Jakuba Bílka), vyrostlo v českobratrském prostředí i několik historiků-nekněží, zaznamenávajících a hodnotících významné události své doby. Tato laická linie bratrské historiografie – žánrově dosti mnohotvárná, neboť zahrnuje různé zápisy, akta, zprávy, deníky apod. – je představována Smilem Osovským z Doubravice, Zdeňkem Brtnickým z Valdštejna, Karlem starším z Žerotína, Václavem Budovcem z Budova aj.²⁴ Historicky i umělecky závažné jsou Žerotínovy deníky z l. 1588, 1589, 1590, jeho Zápisy o soudě panském v l. 1594–1614, Zápisy o sněmích l. 1594, 1596 a 1597 a hlavně spis Sněm držaný r. 1612. Jde o díla se světskou problematikou, napsaná zkušeným politikem s jemným jazykovým citem. Stejně vlastnosti měl i Václav Budovec z Budova jako autor Akt o sněmu 1603 a spisů o událostech v letech 1608–1610. Budovcův spis s ustáleným názvem Akta sněmu r. 1609–1610 působil na nejednoho současného spisovatele – vedle Skaly a Stránského dokonce také na bojovného katolíka Viléma Slavatu (který ostatně lásku k historii získal v mládí od svých bratrských vychovatelů), jak je zřejmé z příslušných pasáží jeho Historického spisování. Budovcovým kultivovaným spisem vrcholí laická historická

²⁰ Přípis (nestr.).

²¹ Přípis (nestr.).

²² Viz Antonín Truhlář, *Jana Františka Beckovského Poselkyně starých příběhů českých díl I.* (r. 1700), Sborník historický II (1884), str. 211–219, 289–302.

²³ Viz o nich v knize Kamila Kroft *O bratrském dějepiscectví*, Praha 1946, str. 7n.

²⁴ Více o nich v cit. knize Kroftově, str. 157n.

tvorba předbělohorská, jejímiž výraznými (a to i po stránce umělecké) projevy jsou po polovině 16. století spisy utrakvisty Sixta z Ottersdorfu a předtím v 30. letech kronika luterána Bartoše Písaře, zahrnující aktuální události plné konfliktů náboženských, za nimiž se ovšem skrývaly světské zápasu mocensko-politické.

Na kvalitativně nejvyšší úroveň se kronikařská tvorba dostává zásluhou Daniela Adama z Veleslavína. Tento bývalý mistr pražské univerzity prokázal svou fundovanost už v Kalendáři historickém, jež vydal r. 1578 — dvě léta po svém odchodu z univerzity (podruhé vyšel spis v rozšířené verzi r. 1590). Forma kalendáře vyhovovala tehdejšímu laickým představám o spise seznamujícím se světovými dějinami. U každého dne roku jsou zde uvedeny pamětihodné události, k tomuto dni se vztahující: narození, svatby, korunovace a úmrtí významných lidí, bitvy, změny povětrnostní, zatmění slunce, krupobití, vichřice, bouřky a přírodní katastrofy, zemětřesení, povodně, sucho, hlad, různé epidemie, zvláště morové, atd. Dílo tohoto druhu bylo ovšem kompilací čerpající z různých pramenů bez pokusu o hodnocení registrovaných faktů. Nebylo možno předpokládat, že čtenáři budou takové dílo číst souvisle, neboť kalendářní forma vedla k četbě jen určitých částí, zpravidla jen pasáží zařazených pod určité dny roku. Taková četba tedy nepřinášela celistvý pohled na historii, kladla si za úkol hlavně popularizování historie, seznamování čtenářstva s historickými událostmi. Laický čtenář měl být podle své životní zkušenosti a svého přesvědčení touto četbou mravně veden, poučován, napomínán, varován nebo povzbuzován.

V české literatuře byla forma, kterou Veleslavín zvolil, novinkou; není rozhodující, že z hlediska tehdejší evropské historiografie šlo o formu nepůvodní. Veleslavín jistě věděl, že na díle takto zaměřeném pracuje podle vzoru podobných spisů cizích, zejména německého kalendáře Ebrova, jeho učitel Prokop Lupáč z Hlaváčova, ale věděl jistě také, že chystaný Lupáčův kalendář (který potom vyšel až po knize Veleslavínově — r. 1584) je latinský. Veleslavín však měl na zřeteli publikum čtoucí česky, a navíc široké vrstvy publika. Svědčí o tom už jeho předmluva. Veleslavín v ní nepochybuje o tom, že jeho dílo budou za zbytečné a nepotřebné považovat ti, kteří mají podobné kalendáře latinské a německé. Pro ty Veleslavín svůj Kalendář nenapsal a nevydal, on své dílo určil těm, kteří čtou pouze česky a kterých je mnohem větší počet než těch, kteří znají cizí jazyky. Toto místo Veleslavínovy předmluvy vyznívá programově, dokazuje, že mladý Veleslavín přešel z univerzity do tiskárny proto, aby sloužil laickým čtenářům s nižším vzděláním, jimž se dosud žádný historický spisovatel plně nevěnoval.

Veleslavín si byl asi dobře vědom jedné ze slabin svého Kalendáře historického — jeho analytického rázu. Proto šest let po jeho vydání tiskne dílo, které podávalo syntetický pohled na světové dějiny — Kroniku světa. Předlohou mu byla *Chronica Johanna Cariona*, svými asi 100 různými vy-

dánými jedna z nejrozšířenějších knih 16. století, vyšla poprvé německy r. 1531, potom v latinském překladu r. 1537 a poté v českém překladu (z latiny) od Burjána Sobka z Kornic už r. 1541 jako vůbec první překlad do národního jazyka. Veleslavín Sobkův překlad znal, avšak jeho jemný jazykový cit mu nedovolil vydat jej v původní podobě. Přeložil proto spis z latiny nově humanistickou češtinou a jeho materiál přehledně učlenil. Přidal k němu vypsání vlády Maxmiliána II., takže kronika, dovedená do Maxmiliánovy smrti, informovala čtenáře také o událostech nedávno minulých. Veleslavín se tak zasloužil o to, aby českému publiku byly zpřístupněny světové dějiny, vyprávěné ovšem v tradičním rámci čtyř světových monarchií (chaldejské, perské, řecké a římské). Čtenář se v knize seznamoval se zajímavě podanou válkou trojskou, thébskou, s Alexandrem Velikým, Hannibalem, se založením Říma i s jinými důležitými historickými událostmi, mohl si však také přečíst nevelké pasáže z českých dějin vypisovaných v rámci čtvrté monarchie, i když v těchto pasážích asi prostrádal citové zaujetí pro naše dějiny. Přitažlivé byly zvláště kapitoly napsané lehkým, až reportážním způsobem, jako např. líčení humanistického přivítání Ferdinanda I. v Praze. Zde ostatně kniha těžila z vypsání českých autorů — Matouše Collina z Chotěřiny a Martina Kuthena ze Šprinsberka.²⁵

Na rozdíl od Kalendáře historického a Kroniky světa, u nichž Veleslavín mohl počítat s lidovým čtenářem, sledoval asi vydáním dalšího spisu, *Politia historica* z r. 1584, jiné cíle — chtěl přinést vládnoucí třídě jakousi rukověť, o níž by se ve svých úřadech mohla opírat. Přesto se toto dílo na nejednom místě stávalo obžalobou tehdejšího společenského řádu, zvláště tam, kde se Veleslavín a Kocín od originálu odchylovali samostatnými pasážemi vztahujícími se k českým poměrům.²⁶

Z Veleslavínova zájmu o české dějiny a ze zřetele k laickému publiku především z prostředí měšťanského vyplynul jeho záměr vydat v jednom svazku kroniku Sylviovu a Kuthenovu. Pokud jde o Sylvia, nevyhovoval mu archaický ráz Konáčovy verze, a proto Sylviovu kroniku přeložil znovu,²⁷ přidal k ní novou edici Kuthenovy kroniky a vydal je společně r. 1585 s názvem *Kroniky dvě o založení země české*. Důvod, proč v jeden celek spojil právě tyto dvě kroniky, vysvětluje tím, že Sylviova kronika „pořádně, moudře a ozdobně“ vypravuje české dějiny bez uvádění letopočtů, kdežto kronika Kuthenova zase událostí datuje, čímž se obě práce

²⁵ Kniha dosáhla asi u čtenářstva značné obliby, a proto byla po smrti Veleslavínové (už nákladem jeho dědiců) nově vydána r. 1602 (nejde o přetisk, nýbrž o novou sazbu, respektující — až na drobnosti — text z r. 1584).

²⁶ Podrobněji viz v mé knize *Daniel Adam z Veleslavína*, Praha 1962, str. 26–27. Při výkladech o Veleslavínové práci kronikářské vycházím z kapitoly *Kronikář*, jež je v cit. knize na str. 20–31.

²⁷ Byl to už třetí překlad Sylviovy kroniky do češtiny. Záměrně jsem ponechal stranou první překlad od brněnského kanovníka Martina Húsky z Uherského Brodu z r. 1487, který zůstal v rukopise a vývoj českého kronikářství neovlivnil.

doplňují. Veleslavín totiž – stejně jako Kocín a někteří jiní jeho současníci – byl přesvědčen, že bez chronologie je historie pouhou rozprávkou. Proto také ve své knize klade za sebou vždy ty kapitoly obou kronik, které spolu časově (ovšem i tematicky) souvisí. Výrazně katolickou tendenci Sylviova spisu snažil se Veleslavín zmírnit čtverým způsobem. Předně připojil k Sylviovu spisu dílo kronikáře se zcela opačnou tendencí, utrakvisty Kuthena, který ve své kroničce usiloval o obhájení husitství. Za druhé Veleslavín opravuje Sylviovy názory v marginálních poznámkách, kde také se Sylviem často nesouhlasí nebo s ním polemizuje. Za třetí otiskuje v poslední části své knihy v českém překladu Poggiův list Leonardu Aretinskému o statečné smrti Jeronýmově a tím paralyzuje eventualitu nepříznivého dojmu svého laického čtenáře o Husovi a Jeronýmovi, ačkoliv ani u Sylvia není vyprávění zaměřeno negativně proti kostnickým mučedníkům. Avšak nejzávažnější je čtvrtý způsob, kterým Veleslavín otupuje protihusitské ostří Sylviových názorů. Míním Veleslavínovu obsírnou předmluvu k jeho dvěma kronikám. Zde Veleslavín podává důkladný přehled dosavadního našeho dějepisného spisování a rozebírá zejména čtyři kroniky – Sylviovu, Kuthenovu, Hájkovu a Dubraviovu. Tato předmluva je nejhodnotnější ze všech historických prací Veleslavínových. Jeho polemika se Sylviem je vedena nejen z pozic hrdého laického vlastence své doby, ale také z pozic vzdělaného humanisty, který tendenčního Sylvia poráží zbraněmi dějinné pravdy, za jejíž vítězství bojovali husitští válečníci. Veleslavín ovšem – stejně jako z velké části jeho současníci – opustil mnohé z ideálů husitského hnutí, přesto však nedovolil posmívat se jeho mravnímu a národnímu patosu. Veleslavínova předmluva, z hlediska odborného poctivě fundovaná, je pozoruhodná i mnoha bystrými postřehy. Veleslavín např. správně vysvětluje příčiny Hájkova „vymýšlení“ poukazem na obdobné postupy antických spisovatelů, kteří byli humanistickým dějepiscům posvátným vzorem. Z jiných postřehů je patrné, že Veleslavín-historik neměl sice nadání syntetické, ale dovedl výborně reagovat na podněty, které mu přinášela kronikářská literatura. Tento svůj analytický (a zároveň i kritický) dar si Veleslavín přinesl z univerzity, kde také v podstatě šlo o výklad stanovených starších textů.

V předchozích výkladech jsem se několikrát zmínil o vztahu staročeských kronikářů k husitské revoluční tradici. Vyplynulo z toho, že tato tradice vznikla a rozvíjela se jako důležitý ideologický činitel v třídním boji: dovolává se jí měšťanstvo a poddaný lid v třídních bojích se šlechtou, naproti tomu šlechta, hlásící se ke katolicismu nebo s ním sympatizující, odmítá stále zřetelněji husitskou tradici. Po nastoupení Habsburků na český trůn stává se husitská tradice ideologií boje poddaného lidu proti katolické dynastii a šlechtě. Vznikají satirické popěvky, ironické průpovědky a pamflety, namířené hlavně proti jezuitům. Povzbuzením pro husitskou tradici byla německá reformace, jež Husa vysoko hodnotila. Luteráni však postupně husitství omezili jen na postavu Husovu, kterého pokládali za pouhého předchůdce Lutherova. Současně lze pozorovat další pokus o rozštěpení husitské tradice v Kronice české (z r. 1537) kališnického kněze Bohuslava Bilejovského. Ten šel dále než Eneáš Sylvius Piccolomini (který vykreslil Husa jako ctnostného kněze, odchýlivšího se jen poněkud

od učení církve, kdežto tábority vyličil jako krvavé zločince) a oddělil Žižku od táboritů, přičemž vůči táboritům zaujal postoj vyloženě nepřátelský. To mělo aktuální dosah v bojích proti českým bratřím, kteří byli prohlášováni za ideové pokračovatele táboritů. Bilejovský formuloval také chybnou myšlenku, že přijímání podobojí není výměnou doby husitské, ale že existuje od dob Cyrila a Metoděje. Je zajímavé, že tento názor, který byl objektivně namířen proti kalichu jako symbolu husitského revolučního hnutí, se objevoval i v dílech některých členů jednoty bratrské, zejména když s přijímáním nových členů z vládnoucí třídy ztrácelo její učení postupně charakter ideologie vykořisťovaného lidu.

Kronika Bilejovského podepřela výrazně cyrilometodějskou tradici, která si také zaslouží naší pozornosti, neboť se táhne staročeským kronikářstvím a zaujímá významné místo i v dalších žánrových oblastech, jako byla homiletika, hymnografie a legendistika. Charakteristický rys tradice, že se totiž zpravidla vyvíjí v dlouhém časovém rozmezí a že tedy může být hodnocena a využívána nebo i zneužívána z různých třídních pozic, platí právě pro tradici cyrilometodějskou. K jejímu jednostrannému interpretování docházelo hlavně tehdy, když byla redukována jen na soluňské bratry a na jejich misijní práci. To jistě není správné — cyrilometodějská tradice musí být pojímána v širokém kulturním kontextu a přitom v jejím základním smyslu, jímž byla jednak idea jazykové a národní rovnocennosti a rovnoprávnosti, jednak idea slovanské sounáležitosti.

Vedle cyrilometodějské a husitské tradice se táhne staročeským kronikářstvím i tradice svatováclavská a po Bílé hoře také svatojanská nebo nepomucká, které v kronikářské produkci bývají někdy stavěny do kontrastu s tradicí husitskou, dokonce svatojanská tradice měla po Bílé hoře husitskou tradici nahradit. Tak tomu obvykle u cyrilometodějské tradice nebylo, je však třeba vedle jejich kladných rysů, jako byla obrana českého národa a jazyka, vidět i rysy regresivní, které bránily uplatnění sekularizačních tendencí. To se ukázalo zejména po nástupu revolučního dělnictva na historickou scénu: husitská tradice zůstává v dělnické třídě živá i tehdy, kdy se reakce snažila zlikvidovat její revoluční smysl a přizpůsobit si ke svým cílům tradici cyrilometodějskou a svatováclavskou (a samozřejmě i svatojanskou, kde tomu napomáhalo samo protireformační meritum této tradice).²⁸

Svými historickými spisy reagoval Veleslavín na dobovou potřebu, na touhu svého čtenářstva seznámit se s dějinami v širokých souvislostech světových a národních. Po vzoru některých jiných spisovatelů obírajících se historií (jako byl např. Johann Carion) se domníval, že jméno „historik“ lze vyhradit pouze velkým antickým spisovatelům — Hérodotovi, Thúkýdidovi, Xenofontovi, Liviovi, ostatní že se nemohou jménem historika honosit, neboť jsou pouhými kronikáři. Za svůj úkol kronikáře pokládal co možná časově nejkonkrétnější vypsání společenských změn a historických zvláštností, z nichž by si čtenář mohl pro sebe vyvodit ponaučení. Humanista Veleslavín zná Ciceronovo varování před třemi zásadními chybami, jichž se má historický spisovatel uchránit, a proto nechce psát nic lživého, nechce se obávat zaznamenat i nepříznivou pravdu a nechce o nikom psát ani z přízně, ani z nepřizně.

Podle Veleslavína nebylo cílem kronikáře odpovědět vždycky na při-

²⁸ Srov. knihu Františka K a v k y *Husitská revoluční tradice*, Praha 1953, a mou studii *Cyrilometodějská tradice v starší české literatuře*, sb. Magna Moravia, Praha 1965, str. 567–586.

činy historických událostí. Proto se většinou omezuje na pouhý zápis, a kde se o vystižení příčin pokouší, činí tak většinou v duchu dobových znalostí, někdy i v duchu různých předsudků. Subjektivně se však při své činnosti původní, překladatelské a upravovatelské snažil naplňovat poctivě poslání kronikáře, které jej ovšem nejednou nutilo jít starými cestami. Nepochybně zůstane, že uváženým výběrem děl k vydání přerůstal kronikáře a že na některých místech své tvorby — hlavně v předmluvě ke Kronikám dvěma — dozával v historika. Přitom Veleslavína od jeho předchůdců odlišuje jeden výrazný rys — úsilí o to, aby jeho vlastní práce měla kontinuitu v činnosti dalších spisovatelů. Vytváří kolem sebe spisovatelskou družinu, která sice nebyla zaměřena na jedinou odbornou oblast, nicméně největšímu zájmu se těšilo historické spisování; už toto konstatování svědčí o určující úloze Veleslavína, jehož nejvlastnějším pracovním oborem byla právě historie. Z jeho tiskárny vychází nejdříve Kronika moskevská (1590), která vznikla prací Matouše Hozia Vysokomyšského jako překlad latinského spisu Alexandra Guagniniho a jež byla uvedena Veleslavínovou předmluvou naplněnou živým vědomím slovanské sounáležitosti, pak Historia židovská (1592) přeložená Václavem Plácelm z Elbinku z německého spisu od Václava z Kaliště a z Ottersfelda, poté (roku 1594) dvě církevní historie (Eusebiova a Cassiodorova) a v době válek s Turky aktuální Kronika turecká v překladech Jana Kocina z Kocinětu, a nakonec (už po Veleslavínově smrti) Xenofontova Cyropaedia (1605) v překladu Abrahama z Gynterodu.

Všechna uvedená díla, vydaná Veleslavínovou tiskárnou, jsou určena laickému čtenářstvu, v prvé řadě městskému, které o literaturu tohoto druhu mělo živý zájem. Veleslavín touto produkcí odpovídal na poptávku svých konzumentů a snažil se tak nahrazovat starší práce se stejnou tematikou, které buď zastaraly, nebo nebyly na knižním trhu. Je to patrné např. z předmluvy ke zmíněné knize z r. 1592, v níž Plácel připomíná Flaviovu Kroniku židovskou v překladu Pavla Aquilinata-Vorličného z r. 1553; překlad prý je zastaralý a knihu si už lid ani nemůže koupit (v podstatě ze stejných důvodů byla předtím ve veleslavínské tiskárně vydána kronika Carionova a Sylviova — spolu s Kuthenovou). Veleslavín tedy a s ním i příslušníci jeho družiny se zaměřovali právě na ty vrstvy, jejichž kulturní potřeby byly dosud uspokojovány nedostatečně a nevhodně. Přitom s Veleslavínovými demokratizačními tendencemi se do žádného rozporu nedostávají jeho paralelně jdoucí tendence o získání vzdělanců, kteří dosud četli jen knihy cizojazyčné; právě zřetel k oběma tendencím vede Veleslavína k náročnosti při výběru látek a jejich zpracování.

Mimo Veleslavínovu družinu pracuje na konci 16. a na počátku 17. století několik historických spisovatelů pozoruhodných z hlediska vývoje historického žánru směrem k laicizaci. Z nich někteří jsou zaměřeni na feudální prostředí, jako Václav Březan, Marek Bydžovský z Florentina a Bartoloměj Paprocký z Hlohol. — Rožmberský archivář Březan sice teore-

ticky považuje za úkol historie, „aby předně skrze ni poznáván byl Bůh, potom k vezdejšímu řízení“, ale fakticky se obírá záležitostmi ponejvíce „vezdejšími“. Ty zpracovává na základě pramenů s přísnou vědeckou seriózností. Stejně jako Březanovy práce zůstaly v rukopise i monografie univerzitního profesora Marka Bydžovského o soudobých českých panovnících Maxmiliánovi II. a Rudolfovi II. Vedle různých oficiálních dokumentů přebíral do nich Bydžovský také některé zprávy z prvních periodických novin, o jejichž vydávání se od r. 1597 pokoušel tiskař Daniel Sedlčanský. Na rozdíl od Březana a Bydžovského vycházejí historické spisy Poláka u nás naturalizovaného Bartoloměje Paprockého z Hlohov tiskem. Nás zde zajímá především Paprocký-genealog, autor dvou spisů se zaměřením v prvním případě na Moravu (Zrcadlo slavného Markrabství moravského, 1593), ve druhém případě na Čechy (Diadochos, id est successio, jinak Posloupnost knížat a králův českých, 1602); zvláštní spis (Štambuch slezský, 1609) pak Paprocký určil ještě Slezsku, ale zde nešlo o problematiku jen historickou. Tyto spisy se volně přiřazují k vývojové linii, na jejímž počátku je už v době husitské báseň o králi Přemyslu Otakarovi a Závíši.²⁹ Paprocký se však od celé předchozí genealogické literatury odlišil poutavostí svého podání, snahou oživit své vyprávění anekdotou, přirovnáním, básnickým obrazem i jinými uměleckými prostředky.

Svou speciální pozorností Moravě se Paprocký do značné míry liší od starších kronikářů, kteří — pokud o Moravě psali — činili tak v souvislosti s celonárodními dějinami; i když nemohli opomenout významné etapy vývoje na Moravě, přece usilovali o vylíčení českých dějin jako dějin celého českého království. Zřetel Paprockého k Moravě vyplynul z jeho pobytu na Moravě po emigrování z Polska a z vděčnosti vůči významné moravské osobnosti, jíž byl jeho mecenáš, olomoucký biskup Stanislav Pavlovský. Zrcadlo vzniká v době silícího tureckého nebezpečí, doléhajícího samozřejmě na Moravu vtíravěji než na Čechy. Za pomoci Turků pronikají o něco později — roku 1605 — na Moravu bockajovci, což se literárně projevuje mj. v žalmicky laděné Lamentaci . . . Země moravské. Také v dalším zřeteli spisovatelů k Moravě jako politickému celku se odrážejí závažné události. Smlouvou v Libni z 25. června 1608 postoupil císař Rudolf svému bratru Matyášovi kromě Uher a Rakouska také Moravu, a tím byla vlastně Morava od Čech odtržena. To trvalo sice velmi krátce, neboť na Rudolfově sesazení (12. dubna 1611) došlo k opětovnému spojení českých zemí pod vládou Matyášovou, nicméně i pak se Morava vyvíjela relativně samostatně v oblasti správní, soudní, vojenské (samostatný vývoj v těchto oblastech

²⁹ Otištěno ve *Výboru z české literatury doby husitské*, II. svazek, Praha 1964, str. 107–111. — Zevrubný rozbor citovaných spisů Paprockého podává Karel Krejčí v knize *Bartoloměj Paprockí z Hlohov a Paprocké Věle*, Praha 1946, str. 147–152 (Zrcadlo), 167–174 (Diadochos) a 188–191 (Štambuch). Výbor ze Zrcadla a Diadochu uspořádal Josef Polišenský s názvem *Zrcadlo Čech a Moravy*, Praha 1941 (doslov napsal Karel Krejčí).

lze ostatně sledovat od roku 1197, kdy se Morava stala lénem České koruny) a hlavně náboženské. Matyáš dal totiž Moravě poměrně velkou svobodu náboženskou, ale to bylo také důsledkem rozvážné politiky moravského zemského hejtmána v letech 1608 až 1615 Karla staršího z Žerotína. Přestože Obnovené zřízení zemské pro Markrabství moravské z r. 1628 prohlásilo Moravu výslovně za zemi Království českému přivtělenou a přestože zmenšilo důležitost moravských zemských sněmů, trvá i nadále v určitých oblastech samospráva Moravy. Obyvatelstvo Moravy nebo aspoň některých jejích částí pak prožívá pohnuté události, zejména vpády různých vojenských oddílů. Za této situace vzniká několik místních pololidových kronik, které popisují události dotýkající se určitého regionu.

Některé z těchto kronik patří ještě — aspoň zčásti — do předbělohorské etapy (jako brněnské zápisy Jiřika Hovoria, k Břeclavsku se vztahující paměti Jana Urbana z Domanína, dále zápisky hnojického kantora Mikuláše Františka Kerneria a tzv. znorovské paměti Pavla Urbanida z Rohatce i tzv. holešovská kronika), další jsou už z doby pobělohorské (tzv. hradištské památky Jiřího Rudolfa Přenského, Památky města Uherského Brodu od Václava Františka Letochy, valaško-meziříčská kronika Ondřeje Sivého aj.).

Místní rukopisné kroniky vznikaly v různých dobách i v Čechách, srov. paměti rakovnické, plzeňské (vedl je Šimon Plachý z Třebenice), soběslavské (Řehoř Smrčka), mladoboleslavské (J. Kezelius Bydžovský), slánské (Václav Kněžoveský; kromě toho vedl slánský měšťan Daniel Vepřek Kalendář historický) aj.³⁰

Moravské i české kroniky se většinou začleňují do literatury pololidové; jsou zčásti anonymní, pro tisk zpravidla určeny nebyly, jejich obsah i formu ovlivňovaly specifické poměry za druhého znevolnění, kdy omezený pohled na nevelký region byl podmiňován životem v hranicích určitého feudálního panství. V některých případech je zřejmé, že dochovaný rukopis představuje poslední fázi v místní tradici rukopisných zápisů a po této stránce určité kroniky připomínají genezi a metodu Starých letopisů českých, eventuálně i Paměti Mikuláše Dačického z Heslova. Snaha zachytit z autorova stanoviska pozoruhodnou událost vedla ovšem nezřídka k disproporcím mezi subjektivním a objektivním významem zapsaných dějů (tomu se nevyhnuly ani starší tištěné historické kalendáře), a tak vedle závažných událostí (souvisících např. s bockajovským vpádem na Moravu) jsou tu zaznamenány různé osobní prožitky a nevýznamné epizody. Autor-ský pohled na události je pohledem z žabí perspektivy, a právě proto zaslouží zdůraznění snaha po beletrizování materiálu, které je — jak jsme si ukázali na Hájkově kronice — jedním z projevů laicizační tendence v lite-

³⁰ O jejich edicích — dnes už většinou zastaralých — srov. jednak (pokud jde o místní kroniky a paměti moravské provenience) v antologii Josefa Polišenského *Kniha o bolesti a smutku*, Praha 1948, str. 179—204, jednak (pokud jde o kroniky týkající se českých měst a regionů) v Jakubcových *Dějínách literatury české I*, Praha 1929, str. 784.

raturě. Samozřejmě vedle skladeb umělecky hodnotných (jako např. *Lamentatio*, to jest Žalostný pláč a túžebné naříkání Země moravské z r. 1605, obsahující zralý monolog alegorické postavy, kterou lze rovnocenně přiřadit k jiným alegorickým abstraktům staročeské literatury) máme dochovanou řadu kronik s uměleckou cenou velmi malou, které jejich autoři psali buď jako informativní materiál pro oficiální historiky, nebo jako nenáročné poučení pro své následovníky. Takové zápisy mají hodnotu svou bezprostředností a zaměřením na prosté lidi, hlavní to aktéry jejich kronik, aktéry bezejmenné, trpící nevinně válečnými hrůzami a útrapami a obtížně rozpoznávající jejich skutečné příčiny.³¹

Pololidové kroniky 17. století vyrostly z kronikářské tvorby období renesance, z linie vyznačené jmény Konáč — Hájek — Veleslavín — Pa-procký. Tato tvorba postupně dostávala nové, fakticky pokrokové funkce, neboť lid si z ní vybíral zajímavě podané látky světské, které mu přinášely posilu a povzbuzení v dobách nejtěžších — v dobách pobělohorského sociálního a národnostního útisku. Patrné je to zejména na Hájkově kronice, která přes Poselkyni Beckovského z r. 1700 a anonymní spis *Země dobrá*, to jest země Česká z r. 1754 působila na další produkci.³² Zároveň přes Dubraviovu *Historii regni Bohemiae* z r. 1552 (a 1575 a 1602) ovlivňovala Hájkova kronika také epiku latinskou, která se s českým prostředím sblížovala volbou a zpracováním látek z české minulosti i současnosti a která se laicizovala i při ztvárnění látek z dalších tematických okruhů — z antické historie a mytologie a do určité míry i z bible. Bez vlivu nezůstala Hájkova kronika ani na jazykově německé oblasti, kam se dostala ve třech různých německých vydáních (Praha 1596, Norimberk 1697 a Lipsko 1718). Světská tematika staršího kronikářství působila silně také na historickou prózu obrozenskou. Nepochybně to dosvědčuje Krameriova edice Veleslavínových *Kronik* dvou z roku 1816. Ne tak jednoznačná už je situace v případě Hájkovy kroniky, která je na jedné straně ostře odsouzena Dobnerem, na straně druhé využita Pelclem.³³ Zde ovšem už se nejen projevila reakce na starou a nevědeckou historickou školu, ale došlo tu také ke střetnutí dvou koncepcí politického významu, koncepce straníci buď feudálům, nebo

³¹ Srov. můj článek *K moravským pololidovým kronikám ze 17. a 18. století*, *Vlastivědný věstník moravský* 1966, str. 277–282.

³² O ideové a umělecké stránce *Země dobré* viz v mém článku „*Země dobrá*“. *Poznámky o jedné linii předobrozenského kronikářství*, sb. *Príspevky ke starší literaturě na Moravě* (II), Blansko 1965/1966, str. 28–32. — Starší kronikářská produkce byla v oběhu nejen v tištěné, ale i v rukopisné podobě, jak ukázal Miloslav Sváb v zajímavém článku *Opisy Fabiána Stehlika, zolášté opis kroniky Vincentiovy a Jarlochovy*, *Sborník prací FF BU* 1955, D 2, str. 143–151.

³³ Míním *Novou kroniku českou, v kteréž přiběhy obyvatelův země České od počátku až do nynějších časů vypravuje František Martin Pelcel* (I. díl vyšel v Praze 1791, II. d. tamtéž 1792, III. d. tamtéž 1796). Pelcel dal přednost soustavnému hájkovskému vypsání historie před kalendářním postupem podle dní, který uplatnil Veleslavín ve svém *Kalendáři historickém* (viz předmluvu k I. dílu).

buržoazii.³⁴ Avšak tato problematika už leží za hranicemi našeho zájmu, neboť nám šlo o vývoj kronikářské tvorby předobrozenské a speciálně předbělohorské a dále o vyhledání některých hledisek, z nichž by mohla být posuzována otázka zčeštění, zlidovění a zesvětštění a v souvislosti s tím i uměleckosti kronikářského žánru. Ukázalo se, že vědomé úsilí o umělecko-převzaté. Avšak spisy v podstatě beletristické bývají označovány také slovem „čtení“, „řeč“ aj. (jak svědčí příslušná místa Knihopisu českých a slovenských tisků).

* * *

Termínu „kronika“ nebo „historie“ se vedle spisů s historickou tematikou užívalo nezdávka i pro spisy beletristické. V době renesance tomu tak bylo proto, že se mezi dějepisem a beletrií nerýsoval ani nepociťoval zřetelný předěl. Byly zde ostatně vzájemné vazby, neboť „kroniky“ nebo „historie“ ve významu dějepisných prací obsahovaly pasáže beletristické a naopak „kroniky“ nebo „historie“ ve významu rozprávek obsahovaly pasáže historické nebo přímo z historických či pseudohistorických prací převzaté. Avšak spisy v podstatě beletristické bývají označovány také slovem „čtení“, „řeč“ aj. (jak svědčí příslušná místa Knihopisu českých a slovenských tisků).

Na počátku naší pohusitské beletristiky stojí dvě povídky z křížovníckého rukopisu z r. 1472³⁶ s označením „řeč“. Jejich hrdinky mají charakter zcela protichůdné, jak ostatně napovídají tituly O Bryzeldě řeč zlá o zlé a O Griseldě řeč pěkná o pěkné. Kontrast veskrze špatné ženy s ženou nasmírně hodnou vedl dokonce Jiřího Polívku k tvrzení, že autor českého zpracování vytvořil jméno nevěrné ženy obměnou jména Boccacciovy (nebo vlastně Petrarkovy, neboť jeho latinské zpracování mu bylo předlohou) věrné Griseldy.³⁷

Podle mého názoru nevytvořil autor první „řeči“ jméno Bryzelda nahrazením jedné souhlásky druhou v základu jména Griselda, už proto ne, že naše povídka není jediným a prvním dílem, v němž toto jméno nacházíme. Jméno Briseis (Briseida, zčeštěno Briseovna apod.) lze najít v literatuře antické: vyskytuje se např. u Horatia,

³⁴ Přesvědčivě to ukázal Milan Kudělka v knize *Spor Gelasia Dobnera o Hájkovu kroniku*, Praha 1964.

³⁶ Ve výkladech o kronikářské produkci využil autor své studie *Poznámky k vývoji české historické beletrie předobrozenské*, Sborník prací FF BU 1967, D 14, str. 49–66.

³⁶ Sign. XXII A 4.

³⁷ Jiří Polívka, *Dvě povídky v české literatuře XV. stol.*, Praha 1889, str. 27. — Literární historie tento výklad přijala, srov. Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I*, Praha 1929, str. 609, a Jaroslav Vlček, *Dějiny české literatury I*, Praha 1951, str. 226. Bedřich Václavěk, který do své antologie *Historie utěšené a kratochvilné* zařadil jak vyprávění o Valtrovi a Griseldě (ve 2. vyd. z r. 1950 na str. 154–166), tak povídku o Bryzeldě (str. 167–181), čerpá své poznámky o Bryzeldě (str. 366–367) z knihy Polívkovy (přejímá tedy i Polívkův výklad jména Bryzelda).

Propertia, Statia, Martiala, Seneky aj.,³⁶ především však v Homérově Iliadě (zpěv I, verš 184, 323, 336, 346, II, 689, IX, 106, XIX, 201, 246, 282, XXIV, 676).³⁹ Ovidius ve svém díle Heroides učinil Briseovnu (dceru krále Brisea z Lyrnésa u Tróje, zajatkyňi a milenkou Achillovu) pisatelkou krásného dopisu Achillovi, v němž mu Briseovna vyjadřuje svou bezmeznou věrnost a oddanost.⁴⁰ Lze však sotva soudit, že by český spisovatel 15. století znal tato díla. Spíše naň mohla působit oblíbená kniha středověku i doby nově, Trojanská kronika Quidona z Columny,⁴¹ v níž se rovněž setkáváme se jménem Briseida (Brisida). Ta se hlavní postavě naší povídky podobá i svým charakterem: Briseida je dcerou trojského biskupa Kalchase, který zradil Trojany a přidal se na řeckou stranu. V době příměří požádají Řekové krále Priama, aby vydal Briseidu, jež zůstala v Tróji, jejím otci. Briseida předstírá zoufalství nad tím, že se musí rozloučit se svým milencem, trojským hrdinou Troilem; raději prý by podstoupila smrt než odloučení od něho. Když však přijde mezi Řeky, zamiluje se do řeckého vojevůdce Diomeda, a její věrolomnost se projeví i v tom, že Řekům vyzradí zprávy o poměrech v Tróji, o síle Trojanů i o moci a bohatství krále Priama.

Tato shoda mezi jmény a vlastnostmi titulní postavy naší povídky a jedné z postav Trojanské kroniky by ovšem nemusela být nikterak rozhodující pro vytvoření definitivního závěru o vztahu obou skladeb, kdyby nebylo možné opřít se o důkaz mnohem přesvědčivější. Ukázal jsem jinde,⁴² že pramenem 10. kapitoly „řeči“ o Bryzeldě, která se nenachází v její předloze *Historia infidelis mulieris*, jsou dvě místa z 2. kapitoly 19. knihy Trojanské kroniky. První odstavec obsahuje výtku Troilovi za to, že důvěřuje slzám a slibům Briseidy před jejím odchodem na řeckou stranu, druhý odstavec tvoří protiřensky zaměřenou závěrečnou pasáž 19. knihy. Srovnání obou textů dokazuje, že 10. kapitola kroniky o Bryzeldě byla převzata z citovaných míst Trojanské kroniky.

Druhá skladba křížovnického rukopisu je překladem poslední novely desátého dne Decameronu o Valtrovi a Griseldě. Nejde o první zápis české verze této boccacciovské novely, neboť ta už byla předtím zapsána v rukopise z r. 1459, nicméně v obou případech se překládalo z latinského zpracování Petrarkova, nikoli z italského Decameronu Boccacciova.

Jmenovaná „řeč“ o Griseldě zahajuje beletristickou tvorbu nového typu. Přínosem pro naše prostředí je především tvar novely, v jejímž syžetu se zatím uplatnily jen některé progresivní rysy, jako nově chápaný

³⁶ *Thesaurus Linguae Latinae II*, Leipzig 1900–1906, str. 2194.

³⁹ Augustus G e h r i n g, *Index Homericus*, Leipzig 1891, str. 144.

⁴⁰ Je to třetí dopis Heroid.

⁴¹ Spis byl dokončen r. 1287.

⁴² *O vztahu mezi Trojanskou kronikou a historií o Bryzeldě*, sb. Rodné zemi, Brno 1958, str. 371–376. K argumentaci uvedené v tomto článku připojuji další důkazy o reminiscencích na Trojanskou kroniku; v latinském textu korespondujícím s částí českého textu 9. kapitoly „historie“ je to apostrofa nevěrné ženy „Sed o deceptiva... finivisti“ (viz J. Polívka, *Dvě povídky...*, str. 82 a 84 | N. E. Griffin, *Historia destructionis Troiae*, Cambridge, Massachusetts 1936, str. 24), v analogickém textu české 14. kapitoly zase pasáž „vires eciam... honestatis“ (Polívka 90 | Griffin 17) a dále několik drobností, např. v popisu koně Rudolfova a Hektorova (Polívka 62 | Griffin 130 a 159). V uvedených případech jde o pasáže nacházející se nejen v českém textu „historie“, ale už v její latinské předloze, což z jiné strany podpírá mou tezi o souvislosti povídky o zlé ženě s Trojanskou kronikou, odkud bylo do české verze převzato jméno hlavní postavy.

milostný cit a do určité míry také nové vztahy mezi lidmi. Český překlad a zápis uvedené novely z konce 50. let 15. století dokazuje, že husitská doba neměla k beletrii poměr tak odmítavý, jak soudila pozitivistická literární historie, ostatně nejde o jediný doklad existence beletrie z konce husitství. Přesto se „řeč“ o Griseldě od většiny beletristických prací z té doby zásadně odlišuje: zatímco jinými spisy se oživovala středověká beletristika, míří „Griselda“ kupředu — k novelistice renesanční s tematikou světskou i se světským řešením konfliktů.

Námět o Valtrovi a Griseldě má nepochybně lidové kořeny, existoval totiž ve vlašské lidové slovesnosti už před Boccacciiovým zpracováním. Neopřekvapí nás proto vývoj tohoto námětu u nás: z rukopisných překladů proniká nejdříve do oficiální literatury, odtud do literatury pololidové a do ústní lidové slovesnosti. Při těchto posunech není vždy respektována původní osnova (trpělivá Griselda, žena prostého původu, je svým manželem, vlašským markrabětem Valtrem, soustavně pokořována, až nakonec jsou jí odňaty děti a ona má ustoupit jiné ženě, rozuzlení novely však přináší Griseldě satisfakci), nýbrž nezřídka je pouze zachováno jádro příběhu s obrazem ženy neprávem obviněné, nevinně trpící a nakonec ospravedlněné. Že osnova tohoto typu odpovídala lidovým představám a tužbám, dosvědčuje celá jedna linie našich knížek lidového čtení s postavami Brigidy, Meluziny, Magelóny, Jenovefy, Finetty aj. i celá jedna oblast tvorby pohádkové.⁴³

Rozprávky o Bryzeldě a Griseldě předcházejí soustavnějším pokusům o uvedení nové beletrie do českého prostředí. Tyto pokusy jsou spojeny se jmény Hynka z Poděbrad a Mikuláše Konáče z Hodiškova. Hynek z Poděbrad přeložil kolem roku 1490 jedenáct novel Boccacciiova Decameronu⁴⁴ a v jejich duchu složil samostatnou (ale kompozičně nepropracovanou) povídku O jedné pěkné paní, jménem Salomeny.⁴⁵ Na počátku 16. století pokračuje v uvádění Boccacciiových novel Mikuláš Konáč z Hodiškova: roku

⁴³ Vyprávění o Griseldě (zpracované několikrát ve světové literatuře, např. G. Chaucerem) pojalí někteří sběratelé lidové slovesnosti (J. St. Menšík, J. Š. Kubín, Fr. Příkryl, J. Fr. Hruška) do svých sbírek pohádek, pověstí apod. (Přesné údaje viz v *Soupisu českých pohádek* Václava Tilleho, I. díl, Praha 1929, str. 397–401, II. díl, 2. svazek, Praha 1937, str. 533.) Vedle toho např. v *Kuldo v ý c h M o r a v s k ý c h n á r o d n í c h p o h á d k á c h , p o v ě s t e c h , o b y č e j š í c h , p o v ě r á c h a h r á c h* nacházíme ve 2. svazku pod č. 110 (vyd. z r. 1874, str. 172) látku z Decameronu, která byla od konce 16. století (1592) vydávána pod názvem *Kronika utěšená o jednom znamení-tém měšťánině římském jménem Dionidesovi a o Brigitě, manželce jeho*, někdy též s názvem *Kronika o Peritonovi a jeho synu Dionidovi*.

⁴⁴ Jsou to 1., 2., 3., 5., 6. a 8. povídka třetího dne, 5., 7. a 8. povídka sedmého dne, 8. povídka osmého dne a konečně 6. povídka devátého dne. Z rukopisu tzv. Neuberského sborníku je vydal Antonín Grund s názvem *Boccacciiovské rozprávky*, Praha 1950.

⁴⁵ Vydal Antonín Grund v *Boccacciiovských rozprávkách*, str. 119 až 122. Předtím ji nekriticky a s vynechávkami otiskl Čeněk Zíbrt v *Českém lidu* 1905, str. 456 až 458.

1507 vydává tiskem překlad první novely čtvrtého dne, r. 1509 tiskne první novelu pátého dne a r. 1514 první novelu prvního dne Decameronu.⁴⁶

Žádná z uvedených rozprávek nebyla překládána přímo z Boccacciova Decameronu, nýbrž z úprav jeho zprostředkovatelů: Hynek z Poděbrad překládal z Ariga-Schlüsselfeldra, který vydal německý překlad Decameronu r. 1473,⁴⁷ Arigova kniha posloužila také Konáčovi pro překlad první novely prvního dne (o Serciapelletovi), další dvě novely (o Gviškardovi a Sigismundě a o Cimonovi) pak Konáč překládal z Filipa Beroalda staršího.⁴⁸ Z originálu nebylo přeloženo ani Boccacciovo rozvěklé vyprávění už románového typu o Floriovi a Biancofoře, vydané u nás podle německé verze (vytištěné r. 1499 a nově r. 1500) jeho knihy *Il Filocolo* r. 1519 a znovu 1600, které však pro svou ještě středověkou fabuli stojí mimo nosný proud renesanční rozprávkové literatury.

Tištěná podoba Konáčových boccacciiovských rozprávek umožňovala jejich větší rozšíření, než tomu mohlo být u rukopisných rozprávek Hynka z Poděbrad. Ten si z Decameronu vybíral především látky erotické, tj. vyprávění o nevěrných ženách a klamaných manželech, většinou tedy povídky třetího, sedmého a osmého dne Decameronu,⁴⁹ jejichž laicizační význam byl značný zvláště tam, kde se ukazuje nemravnost a pokrytectví klášterního prostředí (v rozprávce *O jeptiškách* a *O jednom sedláku Maříkovi* a o opatu frejovném). Konáčovou zásluhou byla pozornost čtenářstva obrácena k jiným rysům mnohotvárné boccacciiovské tvorby. V prvním případě si Konáč vybral novelu o Gviškardovi a Sigismundě. Není podstatné, že jeho rozprávka je dnes nezvěstná; určitě existovala⁵⁰ a my můžeme její tematiku posuzovat, protože Konáč se ve svých zpracováních cizích předloh neuchyloval k dějovým úpravám. Boccacciovo vyprávění obsahovalo řadu motivů s renesančním vztahem k životu, jež jsou uloženy hlavně v Sigismundině apologii před otcem-králem: je to obhajoba práva na lásku k milovanému člověku navzdory sociální nerovnosti a zároveň sebevědomý

⁴⁶ Kromě toho Konáč píše podle 1. kapitoly třetí knihy Boccacciova spisu *De casibus virorum illustrium* Hru pěkných přípovědek (tiskem 1547), viz zde ve IV. kapitole.

⁴⁷ Druhé vydání vyšlo r. 1490.

⁴⁸ Pokud jde o novelu o Gviškardovi a Sigismundě, je otázka Konáčovy předlohy poněkud složitější, protože Konáčův překlad z r. 1507 se nedochoval. Zachováno máme zpracování této látky z r. 1592. Antonín Truhlář v článku *O některých knihách prstonárodní četby české ve století XVI.* (ČČM 1891, str. 426–434) se domnívá, že verze z roku 1592 je totožná se zpracováním Konáčovým (je prý jen jazykově modernizovaná). Proti tomu tvrdí Bohumil Ryba ve studii *Filip Beroaldus a čeští humanisté (zvláštní otisk ze zprávy měst. muzea v Českých Budějovicích za léta 1932 a 1933, České Budějovice 1934)*, že tisk z r. 1592 je novým překladem Boccacciovy novely. Nové doklady podírající Rybův názor jsem přinesl ve studii *Boccacciiovské rozprávky M. Konáče z Hodiškova*, Sborník prací FF BU 1960, D 7, str. 71–73.

⁴⁹ Srov. úvod Antonína Grundta k edici *Hynek z Poděbrad, Boccacciiovské rozprávky*, Praha 1950, str. 11n.

⁵⁰ Srov. mou studii citovanou v pozn. 48.

výraz pohrdání tradičními morálními kategoriemi; je v ní zdůrazněno, že pravá urozenost se nezakládá na majetku a titulech, ale na šlechtnosti ducha. — Vydáním Kroniky o Cimonovi hlupém z r. 1509 předložil Konáč svému publiku látku obsahově výrazně renesanční, a to už v jejím základním motivu: láska přetváří hlupáka v chytrého a udatného muže. — Zcela jiného typu je Konáčova třetí boccacciovská rozprávka: tisk z r. 1514 o Serciapelletovi je příběhem podvodníka, který se vysmívá zpovědi, jde tedy o útok na církevní věrouku, zvláště sarkastický se zřetelem k výraznému motivu, že bezbožný Serciapellet je prohlášen za světce. Zde je ideová souvislost se dvěma výše uvedenými rozprávkami Hynka z Poděbrad i důkaz toho, že oba čeští překladatelé boccacciovských látek reagovali záměrně na aktuální jevy soudobého náboženského dění.

V Konáčově výběru boccacciovských novel se obráží určitá zásada, která je v souladu se zákonitostí rozvoje naší renesanční zábavné literatury jako celku: Konáč postupuje od námětu renesančního s řešením v podstatě středověkým (Gviškard a Sigismunda) přes látku, jejíž renesančnost tkví v erotickém líčení (Cimon), k novele renesanční svým zaostřením proti církevnímu dogmatismu (Serciapellet). Konáč tedy vybíral z řady možností uvážlivě a záměrně, nevycházel totiž z jediné předlohy a v každé z předloh se mu nabízely i jiné novely.

Z hlediska dalšího vývoje naší rozprávkové renesanční literatury je nejdůležitější druhá „kronika“ — o Cimonovi. K jejímu překladu připojil totiž Konáč pasáž, která obsahuje teoretické zdůvodnění překladové práce na renesančních tématech. Konáč se zde staví rozhodně proti tomu, aby byly úzkoprse zamítány „kroniky a písmá poetská“, mezi něž patří i kronika o Cimonovi. Renesančně odvážné zde bylo postavení milostných příběhů z renesančních „kronik“ na stejnou úroveň s erotickými vztahy z knih Starého zákona, jmenovitě Jáкова a Ráchel, Samsona a Dalily, Davida a Betsabé aj. Konáč prohlašuje, že „jestliže písmá všecka, v kterých se milosti a věci frejírské pokládají“, budou i s jejich autory zamítána, pak mají být „potupena“ i svatá písmá. To byla myšlenka odvážná v naší společenské situaci počátku 16. století a na Konáčově statečnosti neubírá nic fakt, že se schoval za humanistickou autoritu, již byl Beroaldus, z jehož „Oratio habita in principio enarrationis Propertii, continens laudes amoris“ onu obrannou pasáž záměrně vybral.⁵¹ V roce 1509 tedy Konáč, který dvě léta předtím v předmluvě k dialogu Charóna s Palinurem plamenně obhájil spisování v českém jazyku, vybojovává vášnivě právo překladatele vybírat si z cizích literatur látky, jež byly dosud považovány za hříšné. Konáč klade doslovem k překladu Cimona, nazvaným „Že písmá poetuo o milosti a kronikáruo nemají zamítána býti“, teoretické základy světské renesanční literatury, která chce být blízká životní realitě. Snahu obhajovat zábavnou

⁵¹ Konáčovu předlohu zjistil Reinhold Trautmann v práci *Über einige unbekannte Prager Drucke des Mikuláš Konáč aus den Jahren 1507–1511*, Berlin 1925, str. 5.

literaturu zjišťujeme devět let poté také v úvodu k Frantovým právům (1518),⁵² avšak zde obhajoba nemá obecný dosah.

Doslův k rozprávce o Cimonovi dovozoval Konáčovi pokračovat v tvorbě téhož typu až do roku 1528 (tj. do vydání Pravidla lidského života) a mohl být záštitou i pozdějším pěstitelům rozprávkové literatury. Tato produkce se nám jistě nedochovala v úplnosti, nicméně lze v ní na konci 16. století najít určité souvislosti právě s Konáčem. Svědčí o tom především edice čtyř „kronik“ z roku 1592, vydaných pražským staroměstským tiskařem Jiřikem Nigrinem: první je o Dionidesovi a Brigidě, druhá o Pýramovi a Thisbě, třetí o Gviškardovi a Sigismundě a čtvrtá o paní Lukrecii. Třetí kronika je látkově shodná s Konáčovým nezvěstným tiskem z r. 1507 (i když totožnost obou textů je málo pravděpodobná), ale z našeho hlediska je nejdůležitější první „kronika“. Jde o překlad deváté novely druhého dne Decameronu, kterému předchází předmluva obsahující výrazný projev národní hrdosti. Jeho meritum však není originální, nýbrž je převzato z Konáčovy předmluvy k dialogu Charóna s Palinurem z r. 1507.⁵³ Tento fakt (spolu s fakty v oblasti dramatu, jak ukáží v další kapitole) jasně prokazuje Konáčův vliv na další literární produkci, ostatně předmluva ke „kronice“ o Dionidesovi a Brigidě se nachází i v novém vydání „kroniky“, vytištěném roku 1603 u Daniela Sedlčanského.

Vedle samostatně existujících rozprávek se v době renesance objevují rozprávky („historie“) začleněné do určitého literárního díla. V něm se mnohdy odlišují od ostatního textu svým světským obsahem, jako je tomu např. u čtyř rozprávek, které zařadil Ctibor Tovačovský z Cimburka do svého alegorického Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich, pocházejícího ještě z doby husitské (z r. 1467), ale vytištěného až r. 1539, nebo jak to později nacházíme v Masopustu (postaveném také na alegorii) od Vavřince Leandra Rvačovského z r. 1580. Obával-li se autor, že interpolaci rozprávky by bylo narušeno jeho dílo jako svěbytný celek, vložil někdy samostatnou rozprávku aspoň do jeho průvodních pasáží.

Do různého kontextu vkládané rozprávky jsou buď domácího, nebo cizího původu. Z cizích rozprávkových souborů působil u nás nejvíce spis Poggia Braccioliniho Liber facetiarum, který se po svém dokončení r. 1452 rozešel z Florencie nejdříve v opisech a od r. 1470 i v prvotiscích do evropských zemí. Obsahuje žertovné anekdoty, tzv. facetie,⁵⁴ vzaté často z lido-

⁵² Srov. edici Jaroslava Kolára *Frantové a grobiáni*, Praha 1959, str. 21–22.

⁵³ Viz v mé knize *Literární dílo...*, str. 74–75.

⁵⁴ Obsah termínu facetie se od dob tvůrce žánru facetie Poggia Braccioliniho rozšířil: dnes se obvykle facetií nemíní už jen krátká žertovná rozprávka, nýbrž prozaické humorné vyprávění vůbec, nezřídka tvarově dosti různorodé. Tradičně tento širší obsah facetie platí pro polské prostředí (srov. např. *Facecje polskie*, 1624), jak svědčí i název moderního výboru ze staropolské humoristiky (pro nás příkladného svou koncepcí i podnětného řadou analogií polsko-českých) *Dawna facecja polska (XVI–XVIII w.)*, který připravili Julian Krzyżanowski a Kazimiera Żukowska-Billip, Warszawa 1960.

vého prostředí a zachycující realisticky humorné životní situace. Tento Poggiův spis došel ve střední Evropě značného rozšíření zásluhou německých humanistů Heinricha Steinhöwla a Sebastiana Branta, kteří kolem r. 1480 vydali ve verzi latinské i německé knihu (poté ještě několikrát s různými úpravami vydanou), do níž byl zařazen Život Ezopův a jeho bajky i bajky Avianovy a Alphonsovy a dále Brantovy překlady Poggiových facetii i vlastní Brantovy rozprávky. Asi v polovině 16. století překládal tuto knihu do češtiny správce pražské novoměstské školy u sv. Štěpána Jan Akron Albín Vrchbělský. Jeho překlad vyšel v Prostějově r. 1557 – šest let po jeho smrti.⁵⁵ Tomuto tisku předcházelo vydání některých knih, do nichž byly zařazeny určité poggiovské a brantovské rozprávky (event. i rozprávky ze spisu Heinricha Bebela *Libri facetiarum*, který vyšel poprvé r. 1509). Tvůrci těchto knih museli v situaci, kdy český překlad rozprávkového souboru ještě neexistoval, pracovat s texty cizojazyčnými, z nichž si rozprávky záměrně vybrali, a to svědčí o jejich širokém kulturním rozhledu. Platí to především pro neznámého autora Frantových práv z r. 1518⁵⁶ a pro Konáče jako autora Pravidla lidského života.⁵⁷

Frantovy práva jsou pro obsah, pramennou rozmanitost i částečnou originalitu svých rozprávek nejvýznamnější z těch českých knih, do nichž byly v první polovině 16. století začleněny samostatné rozprávky. Český autor přistupuje ke svým pramenům tvořivě (nejčastěji z nich užívá Bebelova souboru facetii) a vybrané rozprávky účinně vkomponovává do svých grobiánských naučení, předpisujících pravý opak konvenčních způsobů. Charakteristickým rysem jím vybraných a někdy i upravených rozprávek je světskost a lidovost. Dokazuje to nejlépe hned rozprávka v pořadí první – o kováři Paškovi. Žánrově je to pohádka, ostatně její syžet nacházíme v pozdějších pohádkových souborech.⁵⁸ Posvátné nebe a hrůzostrašné peklo náboženské a vůbec oficiální literatury je zde zbaveno svých tradičních atributů, neboť je dokonale posvětštěno a zlidověno zemitou postavou zdravě sebevědomého řemeslníka. Ideové ladění spojuje rozprávku o Paškovi s některými rozprávkami dalšími, v nichž jsou také ironizovány a místy i parodovány různé náboženské úkony, představy a pověry (zpočátku aj.). Zajímavé epické podání těchto rozprávek s vtipným dialogem odlišuje tyto krátké útvary od kontextu naruby obrácené dixace grobiánských rad, a právě tím více vystupuje samostatnost rozprávek.

⁵⁵ Vydal Antonín Truhlář, *Jana Albina Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky*, Praha 1901.

⁵⁶ Autorství se přičítá někdy plzeňskému lékaři Janu Frantovi, jindy tiskaři Janu Mantuanovi Fenclovi. Antonín Grund určuje prameny rozprávek Frantových práv v *Kratochvilných rozprávkách renesančních*, Praha 1952, str. 196–197. Spis nově vydal Jaroslav Kolář v edici *Frantové a grobiáni*, Praha 1959, str. 21–54.

⁵⁷ Nově vydal Milan Kopecký, Praha 1961.

⁵⁸ Viz poznámky Antonína Grundy k edici *Kratochvilné rozprávky renesanční*, Praha 1952, str. 197.

Na rozdíl od Frantových práv, kde jsou rozprávky interpolovány do vlastního díla, vkládá Konáč čtyři rozprávky do své dedikace k Pravidlu lidského života (určené nejvyššímu kancléři království polského Krystoforovi z Šidlovce a na Smělově). První z nich o jednom knězi a jeho dvou kuchařkách pramení sice ve středověku, ale v době renesance se stala obecným majetkem vzdělanců, v české literatuře přebělohorské ji nacházíme také v knize Bartoloměje Havlíka z Varvažova *De mutua et civili conversatione* — O ctném a chvalitebném v světě obcování z r. 1613.⁵⁹ Druhá rozprávka o ženě, která svého muže nazývala všivcem, je poggiovská a dodnes žije v našem folklóru. Z Poggiových facetií pochází také rozprávka o bláznovi a mládenci jedoucím na lov, která pranýřuje nákladný rozmařilý životní styl šlechty z pozic činorodého měšťanstva. A konečně čtvrtá rozprávka je od původu ezopská, ale podle verze Brantovy se v ní vypráví o válce zvířat s ptáky, a tato satirická alegorie vyznívá jednoznačným odsudkem malicherných ničivých válek. Ovšem kromě těchto čtyř tematicky různorodých rozprávek zařazených do úvodní partie obsahuje vlastní text Pravidla množství vtipných bajek, rozprávek, parabol a jiných útvarů exemplané funkce, jež jsou integrální součástí díla východního původu.

Spisy s vloženými „historiemi“ vycházejí po celou dobu renesance, měly však různé ideové zaměření a různou funkci. Rozsahem této produkce vyniká na konci celé etapy Šimon Lomnický z Budče, který vložil do svých deseti mravně výchovných spisů čtené „historie“ většinou kazatelského původu. Série jeho spisů začíná r. 1586 Knížkou o sedmi hrozných ďábelských řetězích a pokračuje přes Postní zvyk (proti porušování postních příkazů) z r. 1589, Kupidovu střelu (proti smilství) z r. 1590 a další skladby až ke dvěma spisům z r. 1615 s názvy *Tobolka zlatá* (proti lakomství) a *Pejcha života* (proti pýše).⁶⁰ Lomnický podobně jako Václav Dobřenský, Jan Neustupovský a někteří jiní jeho současníci postavil svou mravně výchovnou tvorbu do služeb náboženské morálky (která mohla u části publika ustupovat do pozadí před obratnou beletrizací) a tím se odlišil od děl s vloženými „historiemi“ renesančně zaměřenými z rané fáze humanismu, tj. od děl typu Frantových práv. Autoři typu Lomnického sloužili svou tvorbou objektivně vládnoucím vrstvám, proti nimž autor Frantových práv a podobných spisů revoltoval.

Na kontextu zcela nezávislé byly rozprávky a bajky prostějovského tisku z r. 1557 a o něco málo mladší rozprávky obsahově zčásti odvozené (jedním z pramenů jim byl právě prostějovský tisk), zčásti samostatné, které však známe až z Březinova litomyšlského tisku z r. 1650.⁶¹ V rozprávko-

⁵⁹ Str. 191 b; viz vysvětlivky k mé edici *Pravidla lidského života* z r. 1961, str. 254. — Významným novým příspěvkem ke studiu středověkých exemplů, zejména v jejich vztahu k ústní lidové slovesnosti, je kniha Karla Dvořáka *Nejstarší české pohádky*, Praha 1976.

⁶⁰ Srov. článek Emila Pražáka *O mravně výchovné próze Šimona Lomnického z Budče*, sb. *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, Praha 1958, str. 203–213.

⁶¹ Rozprávky byly vytištěny litomyšlským tiskařem Václavem Březinou až roku 1650, ale o jejich dřívějším vzniku a vydání svědčí formulace na titulním listě, že jsou „nyní nově vytištěné“. Viz v cit. edici *Grundov*, str. 198.

vých a bajkových oddílech prvního souboru se projevuje výrazně protináboženská a proticírkevní tendence, jak např. dokazují poggiovské náměty O jednom nábožném pokrytci a o jedné ženě, O jednom knězi, kterýž místo kápě biskupovi kapouna přinesl, O knězi, psu a biskupu, O jednom knězi, kterýžto nespravedlivě desátky vybíral, O svátosti malé košile jednoho mnicha aj.⁶² Březinovy rozprávky charakterizuje značná míra lidovosti (podle Antonína Grundy je ze 26 rozprávek osm lidového původu⁶³) — jejich autor čerpal hodně z venkovského prostředí, které velmi dobře znal, a jeho pohled na problematiku vychází ze zájmů hospodářsky závislých venkovanů a z jejich protipanských postojů. Do svého souboru zařadil i stylistickou variantu ezopsko-brantovské Vojny veliké pro vlka, kterou patrně převzal z Konáčova Pravidla, ale motivy bajky zkontaminoval ještě s jinou verzí, čímž vznikla „ššíravá satira na válku“.⁶⁴

V rozprávce o Paškovi se rýsuje nový lidský typ české literatury — typ nebojácného člověka, nsvázaného náboženskými předpisy, spoléhajícího se na své ruce a na svůj rozum. Tento typ se však prosazuje velmi pomalu a obtížně, autor Frantových práv tímto typem svou dobu předběhl. Teprve asi tři desetiletí po vytištění „práv“ se začínáme častěji setkávat s několika obrazy člověka, které mohly tehdejšímu vzdělanci, obchodníkovi nebo řemeslníkovi zrcadlit jeho postavení, zájmy a aspirace. Zde se nabízí otázka, která z postav epiky vyhovovala představám soudobého publika nejvíce. Studium si zaslouží některé postavy a zároveň i určité látky s ústředními postavami, kolem nichž se pak vyprávění cyklizovala. Většina spisů tohoto typu vychází tiskem pravděpodobně nedlouho po polovině 16. století, ale starší údaje (většinou Jungmannovy) se nedají ověřit, protože tisky kromě prostějovského vydání Ezopa z r. 1557 a dvou torzovitých tisků Enšpíglu z r. 1576 a 1578 jsou nezvěstné (Paleček kolem 1550, Fortunatus a Galmy 1561, Enšpígl 1566, Markolt 1567 a 1586), nezvěstný je i vzpomenuý rozprávkový soubor z doby po r. 1557, nazývaný Rozprávky Březinovy. Většinou jsou knížky se jmenovanými hrdiny doloženy až z počátku 17. století (Markolt, tj. „rozmlouvání Šalomouna s Mrkoltem“ 1608, Paleček a Galmy 1610, Faust 1611, Sajfríd 1615), nepochybně však zůstává, že tyto látky určitě u nás v době renesance fungovaly a že je musíme v tomto rámci posuzovat (i když jsme někdy nuceni pracovat s tisky pobělohorskými, např. s tiskem Fortunata z r. 1717, přičemž právě fakt pozdějšího tisku určité látky bývá textologicky důležitý).

⁶² Viz v cit. Grundově edici, kam byl na str. 9–27 zařazen výbor z Poggiových facetií prostějovského tisku.

⁶³ Antonín Grund v cit. edici, str. 198.

⁶⁴ Antonín Grund v cit. edici, str. 198; rozprávka je v této edici otištěna na str. 124–126; Konáčovu verzi viz v mé edici Pravidla na str. 31–33. — Tematikou této bajky se zabývá Jaroslav Kolár, Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení, Praha 1960, str. 29–30.

K výše charakterizovanému Ezopovi má nejbližší Markolt,⁶⁵ a to bystrým vtípem, vnějškovou podobou (byl prý „obličejem velmi škaredého a mrzkého“) i původem ve staré kultuře, v případě Markolta hebrejské. Jako Šalomounův rádce a oponent vystupuje Markolt už v latinské literatuře středověké, odkud se vyprávění rozšířila do národních literatur. Podle latinské verze vznikla také česká verze z doby renesance. V ní stojí obě postavy na vyhraněných opačných pozicích: Šalomoun je mocný, vznešený a uhlazený, Markolt chudý, přirozený a někdy i neomalený. Tento rozdíl se samozřejmě zračí i v jazyku: Šalomounova řeč je biblicky patectická (ostatně nezřídka se přímo biblické verze používá), Markoltova je prostá, opřená o lidová úsloví. Stylová různost obou postav se projevuje zejména v dialogické části spisu, v níž Markolt výmluvně kritizuje společenské nepořádky jako nepořádky vládnoucí třídy. Z jeho replik vyplývá odsudek „pravdy“ Šalomounovy, která chce být vnímána jako pravda čistá a nadčasová, je však jen pravdou jeho třídy, která pokrytecky vyzývá k lásce a harmonii všech lidí bez rozdílu, přestože existence sociálních rozdílů mezi mocnými a bezprávnými, bohatými a chudými jakoukoli harmonii vylučuje.⁶⁶

Ve shodném třídním východisku tkví spojovací článek nejen mezi Markoltem a Ezopem, ale i mezi nimi a další postavou renesanční literatury – Enšpiglem. Také on patří k vykořisťované vrstvě, k plebejské vrstvě chudých řemeslníků, vysávaných bohatými měšťany – cechovními mistry a majiteli dílen. Jako vandrovní tovaryš prochází různými místy a zaměstnáními a provádí „rozličná bláznovství“, kterými vlastně kritizuje soudobé poměry. Ty se jeví jako absurdní, zvláště když Enšpigl 16. století – podobně jako starořecký Ezop a jako Švejek 20. století – vykonává přesně a doslovně příkazy svých omezených nadřízených. Je to od původu postava lidová, její přirozený humor vyrůstá z lidu, má proticírkevní a protináboženské zaměření. Z Německa se rozšířil do jiných literatur a různě tam zdomáčňoval, ze slovanských literatur nejvíce v polské literatuře, kde figuruje pod několika jmény, nejčastěji jako Sowizrzal.⁶⁷ Původní dějové volné vyprávění narůstalo vkládáním a přidáváním nových obrazů realistic-

⁶⁵ Tisk „rozmlouvání Šalomouna s Markoltem“ z r. 1608 vydal nově Čeněk Zíbrt v knize *Markolt a Nevím v literatuře staročeské*, Praha 1909, ukázky zařadil Bedřich Václavěk do knihy *Historie utěšené a kratochvilné*, Praha 1950, str. 297 až 305.

⁶⁶ Viz Ingeborg Spriewald - Hildegard Schnabel - Werner Lenk - Heinz Entner, *Grundpositionen der deutschen Literatur im 16. Jahrhundert*. Berlin und Weimar 1972, str. 198.

⁶⁷ Viz Julian Krzyżanowski, *Romans polski wieku XVI*, Warszawa 1962, str. 170. – Ukázky z Historie o Enšpiglovi z pozdního tisku z poloviny 18. století (z předbělohorských tisků z r. 1576 a 1578 se dochovaly jen zlomky) otiskl Bedřich Václavěk v *Historiích...*, str. 329–344, a Antonín Grund v *Kratochvilných...*, str. 149–161.

ky načrtnutých figur na pozadí jejich mikrokosmu.⁶⁸ V těchto obrazech se Enspíglův bláznovský výsměch dobovému společenskému řádu stával stále nepříjemnějším výsměchem městských tovaryšů a bezprávných venkovanů vykořisťovatelům všeho druhu, výrazným projevem opozice toužící po lepším uspořádání společnosti.

Stejnou funkci jako Markolt plní také Paleček — je rádcem panovníkovým. Jeho způsob oponování panovníkovi je mírnější a jemnější než Markoltův, vztahy mezi ním a králem přesvědčivější, což vyplývá z relativně malého časového odstupu literárního zpracování od historické reality. Jan Paleček je totiž postava historická — jako nebohatý rytíř poznával společenskou nerovnost nejen na královském dvoře, ale i ve městech a na venkově, znal bídu a utrpení hospodářsky závislého lidu a oceňoval vysoko fyzickou práci. Především bojuje proti sociálním rozdílným, přičemž proklamuje evangelijní ideál lidské rovnosti. Jeho mravní zápal postihuje zejména privilegované vrstvy a nešetří ani duchovenstvo katolické či utrakvistické. V mravní opravdovosti jeho rad i vlastního života je Palečkovo specifikum. To vychází z mravního patosu husitského, z důsledné touhy po pravdě, kterou Paleček „žádnému smlčeti nemohl“, a po sociální spravedlnosti, kterou požadoval ode všech, papežem a panovníkem počínaje. Mravní princip proniká i do jeho humoru, kterému je cizí jakákoli laskivost a znevažování druhého člověka, necitlivé vtipkování „za každou cenu“, charakteristické pro tzv. šaškovský humor.⁶⁹

Historie o bratru Janovi Palečkovi byly kolem poloviny 16. století sepsány jako svod starších vyprávění a zřejmě i jako výběr ze širšího materiálu. Nedlouho po vytištění Historií vyšly u nás knížky o rytíři Galmym a o Fortunatovi (r. 1561), Galmy pak byl znovu vytištěn v témže roce jako Paleček (r. 1610),⁷⁰ kdežto další vydání Fortunata je patrně až z doby pobělohorské (nepochybné je vydání z r. 1717).

Hlavní postava Historie velmi pěkně o jednom znamenitém rytíři jménem Kalmy ze šotské země představuje ideální vlastnosti středověkého rytíře: je statečný, šlechtyný, velkorysý, nezištný a obětavý. Tak jej ostatně

⁶⁸ Viz Ingeborg Spriewald, *Vom „Eulenspiegel“ zum „Simplicissimus“*, Berlin 1974.

⁶⁹ Srov. Rudolf Urbánek, *Jan Paleček, šašek krále Jiřího, a jeho předchůdci v zemích českých*, sb. Příspěvky k dějinám starší české literatury, Praha 1958, str. 77 (a tam i poznámka č. 77). — Ukázky z Palečkových Historií zařadili do svých antologií Václavek (*Historie...*, str. 345–354) a Grund (*Kratochvilné...*, str. 165–174).

⁷⁰ Avšak tisk Galmého z r. 1610 se uchoval toliko v přepise Františka Václava Zelinke, uloženém v Knihovně Národního muzea v Praze pod sign. IV A 9. Ukázky z tohoto rukopisu otiskl Václavek ve svých *Historiích...* na str. 114–120; transkripci celého textu provedla Milena Stratilíková v diplomové práci, vzniklé v mém semináři na filozofické fakultě UJEP v Brně v r. 1973 a nazvané *České zpracování spisu „Ritter Galmy usz Schottland“ v kontextu knížek lidového čtení*.

líčilo německé vyprávění Jörga Wickrama *Historie von dem edlen Ritter Galmien* z r. 1539, jehož dějovou linií český autor plně respektuje a pouze v drobných textových úpravách se od ní odlišuje. Vyprávění obsahuje řadu motivů ze středověkých rytířských látek: vztah urozených milenců (zde v duchu dvorské milostné lyriky vztah svobodného muže k vdané paní), které od sebe odloučí závist jiných; rytířova suverénní vítězství v turnajích; věrné přátelství dvou rytířů; nespravedlivé nařčení nevinné urozené vdané ženy z lásky k služebné osobě důvěryhodným urozeným mužem, kterému kníže svěřil po dobu své nepřítomnosti vládu v knížectví a který ke lži sahá proto, že byl sám kněžnou odmítnut; o kněžnině nevině má rozhodnout turnaj, na němž za čest kněžny bojuje neznámý rytíř (přestrojený za mnicha); jeho vítězství, rehabilitace kněžny a potrestání lživého svědka; rytíř odjíždí nepoznán a uchovává si své inkognito až do smrti knížete; prsten slouží jako důkaz pro poznání neznámého rytíře; jeho sňatek s milovanou kněžnou. Avšak tyto motivy a vůbec vyprávění o veskrze ideálním rytíři Galmym neplnily v renesanci už funkci středověkého obrazu rytířských ctností a návodu k jejich následování, nýbrž funkci dobrodružného příběhu (jako tomu bylo např. v pohusitské povídce o Alexandrovi Velikém, odlišné svou funkcí od staročeské veršované *Alexandreidy*). O tento posun se zasloužil už Jörg Wickram, který omezil i náboženské motivy svého pramene, takže česká verze se mohla začlenit do laicizační linie literatury období renesance.

Do této linie se řadil i *Fortunatus* — vyprávění od původu také německé, přestože jeho některé motivy pramení jinde (např. ve středověkých *Gestech Romanorum*; odvození titulního jména od Fortuny je zase románsky renesanční).⁷¹ Hlavní postava, syn zchudlého měšťana *Fortunatus*, je už obrazem člověka měšťanské společnosti: všechno svoje úsilí věnuje získání bohatství. Pohádkové rekvizity pytlíček a klobouček aj. sice látku spojují se středověkem (podobně i turnaje) a do určité míry zastírají Fortunatovu dravost, nicméně podnikatelská touha po penězích a po majetku je vůdčím motivem celé knihy. Avšak zobrazuje-li autor v první části knihy Fortunata jako měšťanského hrdinu v etapě nástupu nové třídy, tuší ve druhé části („*Gegengeschichte*“ — dvojdílná kompozice je odvozena ze středověkých rytířských románů) v osudu jeho dvou synů a v jejich vztahu ke zděděnému majetku už krizi jejich ideálů. Čtenářskou přitažlivost knihy podněcovala četná dobrodružství scestovalého obchodníka a různorodé konfrontace života šlechty a měšťanstva. Zajímavá fabule umožňovala nové přístupy, z nichž jeden spočíval v podtržení fantastických rysů vyprávění, jak to známe z pozdější české lidové knížky o Zdeňkovi ze Zásniku nebo z českých pohádek o kouzelných darech.⁷²

⁷¹ Viz v V. kapitole výklad o Sylviově spisu *Somnium de Fortuna*.

⁷² Viz v úvodu Josefa Hrabáka k edici *Fortunata*, Praha 1970, str. 31–40. — Této edici předcházely pouze ukázky z *Fortunata* ve Václavkových *Historiích*..., str. 254–263.

Fortunata a Galmyho spojuje s další postavou naší renesanční beletristiky — s Faustem — místo vzniku, tj. Německo, avšak Faust je nepochybně historická postava, žijící v první polovině 16. století. Jeho portrét v literatuře se vyvíjel — od obrazu astrologa spojeného s ďáblem přes obraz člověka toužícího po poznání až ke goethovskému obrazu člověka odkrývajícího postupně vše dosud nepoznané. Do české literatury renesanční se obraz Fausta začlenil překladem Martina Krause z Krausenthalu a tento obraz pak po svém modifikovala literatura pololidová (v kramářských písních) i lidová (ve hrách), ze známých tvůrců pak s největším ohlasem V. M. Kramerius. Nás především zajímaví obraz Fausta z knížky z roku 1611⁷³ obohatil tehdejší českou literaturu o typ humanisticky zvidavého člověka, který je ochoten obětovat všestrannému poznání i světským rozkošem všechno — majetek, tělo i duši, tedy i tu substanci, kterou středověk v duchu výkladu vševládající teologie pokládal v lidské existenci za nejcenější — nesmrtelnou. To zapojovalo českého Fausta ne pouze do laicizační linie, ale přímo do protináboženské linie předbělohorské literatury. Pozoruhodné je i to, že Faust se českému čtenáři nejevil jako exkluzivní typ učenecký, neboť byl zlidovován různými žertovnými příhodami (účasti na masopustu, studentských zábavách apod.), které hrdina prožíval bez tradičních mravních zábran.

V galerii epických postav naší předbělohorské beletrie se jako poslední nachází Rohový Sajfríd ze Summovní kroniky velmi pěkné o silném Rohovém Sajfrídovi z roku 1615. Od všech předcházejících analyzovaných spisů se odlišuje svou veršovanou formou a dále od ostatních spisů s výjimkou knihy o rytíři Galmym se odlišuje pojetím svého hrdiny. Naopak oběma těmito znaky se spojuje se staročeskými veršovanými rytířskými skladbami — s Alexandreidou, Vévodou Arnoštem, Tristramem a Izaldou, Tandariášem a Floribellou i s oběma Růžovými zahradami. Rohový Sajfríd je typickým středověkým hrdinou (statečným, čestným, obětavým atd.), jehož rodokmen sahá až do staroněmecké hrdinské písně o Siegfriedovi. Také základní motiv nezranitelnosti hrdiny lze sledovat velmi daleko — až do starořecké pověsti o Achillovi. (Na rozdíl od něho je Sajfrídovo zranitelné místo mezi lopatkami, kam prý sám nedosáhl, když se mazal zázračným tukem z dračích rohů, které způsobily zrohovatění pomazané kůže.) Do středověkých vyprávění se hlásí i motivy Summovní kroniky: urozený původ hrdinův, jeho velká fyzická síla, přemožení draka, potom též obra, zázračné uzdravení těžce nemocné panny, svatba naznačující šťastný konec. Avšak poslední motiv kroniku z určité řady středověkých vyprávění vyděluje: na rozdíl třeba od výše charakterizovaného Galmyho není Sajfrídovi dopřán šťastný konec — Sajfríd je zákeřně probodnut na jediném zranitelném místě. Snad právě tragický závěr bránil většímu roz-

⁷³ Vydal Ji Čeněk Zíbrt, *Historia o životě doktora Jana Fausta*, Praha 1903; podle této edice otiskl některé ukázky Václavek v *Historiích...*, str. 234–253.

šíření knihy a začlenění do proudu knížek lidového čtení,⁷⁴ které si libovaly ve šťastném zakončení (charakteristickém pro tvorbu blízkou lidu). Jako spis pouze jednou vydaný nenásledovala Summovní kronika . . . o silném Rohovém Sajfrídovi Historii o jednom selském pacholku a Vejstupného syna (viz ve IV. kapitole) z dílny téhož autora, resp. upravovatele — Tobiáše Mouřenína z Litomyšle. Ten v Summovní kronice postupoval stejně jako v jiných svých adaptacích z němčiny (podrobně viz v další kapitole ve výkladu o „selském pacholkovi“): od dějové linie se neodchyluje, provádí však drobné rozšiřování a zkracování textu a jeho zčešťování, zejména úslovími a pořekadly (Mnohá slepička kohouta stratila; Zahyne v jedné válce co kuřátko; Dodnes na Hákana volá bída aj.) a vlastními jmény (Hákan = Hagen, Mháček = Nyblink, Vokáček = Eugleyn, Mědník = Kupe-ran).⁷⁵ Dosavadnímu bádání unikl zjevný příklon lyrických pasáží k staročeské milostné lyrice a pohádkové formule v závěru (předtím s uvedením jména českého adaptátora, jak se s tím u Mouřenína setkáváme několikrát, což je důkazem humanistické individualizace umělecké práce v českém literárním prostředí):

Nevěda, jest-li Sajfríd vykořenín,
přeložil jej pro kratochvíl Mouřenín;
pak-liť jest zabít, zazvoňte mu v zvonec,
ať má i tato práce o něm konec.

Ze stručné charakteristiky postav, jimž většinou věnovala literární historie v jiných souvislostech značnou pozornost (platí to hlavně o Markoltovi, Enšpíglovi, Fortunatovi a Faustovi), vyplývá, že rytíř Galmy a Rohový Sajfríd jsou postavami středověkými, které však i v době renesance měly čtenářskou přitažlivost jako nositelé dobrodružné fantastiky (podobně jako s otrokářskou formací spojený obraz Kýra Staršího ve veleslavínské verzi vůbec prvního historického románu). Na rozdíl od nich Ezop, Markolt, Enšpígl, Paleček, Fortunatus a Faust míří kupředu svou společenskou kritičností, svou lidovostí i svým kritickým vztahem k náboženství a Fortunatus navíc i měšťáckým vztahem k penězům. Jimi se prezentuje nový obraz člověka jako důsledek pronikání kapitalistických rysů do výroby a nástupu buržoazie. O směřování těchto postav dopředu svědčí mj. i nová vydání spisů, v nichž vystupovaly. Avšak reedice zároveň dokumentují složitost kulturních poměrů v českých zemích, neboť další vydání

⁷⁴ O tom, že tato látka nepronikla do lidového prostředí, svědčí *Soupis českých pohádek* Václava Tilleho (I. díl Praha 1929, II. dílu 1. sv. tamtéž 1934, II. dílu 2. sv. tamtéž 1937) i jeho na svou dobu průkopnická studie *České pohádky a lidové knížky*, Národopisný věstník československý 1915 (Sborník prací věnovaných dr. L. Niederlovi . . . k padesátým narozeninám), str. 81–101.

⁷⁵ Srov. František X. Prusík, *Kronika o Rohovém Sajfrýdovi*, Věstník KČSN 1891, třída filosoficko-historicko-filologická, str. 60–62; edice textu Summovní kroniky je zde na str. 63–102.

vycházejí většinou po násilném přerušení literárního vývoje ve 20. letech 17. století. Od té doby vedle hrdinů, kteří se při řešení svých problémů neopírají na nadpřirozené síly, vystupují také postavy hluboce náboženské. Motivy se různě adaptují a deformují,⁷⁶ např. osudů nevinně trpících a posléze ospravedlněných žen bylo nezdůvodněně využíváno k náboženským nebo aspoň moralistickým cílům, zvláště když tomu napomáhala dějová osnova typu Historie o trpělivé hraběnce z Brabantu jménem Jenovefě. Četných vydání této „historie“⁷⁷ využívala vydatně pobělohorská protireformace, ale to neplatí pro všechny látky o nevinně trpících ženách, neboť některé texty se postupně posvětšují. Tak např. vyprávění o Mageloně dospěje po čtyřech staletích do posledního laicizačního stadia zásluhou S. K. Neumanna⁷⁸ nebo vyprávění „o zchytralé Finettě“ si dokonale posvětští lid v pohádce o Popelce.⁷⁹ Výše analyzované postavy se tedy měnily pod tlakem společenské situace a v duchu soudobých ideologických a uměleckých názorů na literární dílo. V těchto názorech hrála významnou roli didaxe, a proto se nelze divit didaktickým závěrům (v porovnání s předlohou nezdůvodněně přidaným) některých českých verzí. To bylo v soulase s mravním úsilím pramenícím nejdříve v reformaci a později také v protireformaci. Dobově podmíněný je také schematismus jednajících postav – jsou buď veskrze kladné, nebo zcela záporné, autoři a upravovatelé nechtějí vidět širokou přechodnou morální škálu mezi oběma extrémy. To ovšem provází naši literaturu, zejména její lidovýchovnou linii, až hluboko do národního obrození. Se schematickým pojetím postav souviselo samozřejmě statické chápání jejich duševního světa, jehož vývoji bránil už i krátký rozsah rozprávkového žánru; kde se vnějšíkový stereotyp dal překonat (u Fausta, Fortunata apod.), byly zároveň dány předpoklady k vývoji charakteru.

Světská rozprávková literatura se v 16. století dostávala do opozice

⁷⁶ Některé pozdní edice spisů s progresivně pojatými postavami přinášejí „krotkou“ variantu jejich myšlení a jednání nebo je pojmají jako výstražné příklady; srov. např. formulaci na titulním listě škarniclovského skalického vydání Enšpíglu z r. 1873: Krátké historie o chytrém Ejlenspiglovi, všem milovníkům k čtení, *ne ale k následování, nýbrž k napravení takových skutků* na světlo vydané.

⁷⁷ Viz Jindřich Veselý, *Jenovefa v české literatuře*, Sborník filologický 1915, str. 75–111. – K osudům látky o Jenovefě v německém prostředí viz v metodicky významné knize Nauma Berkovského *Německá romantika*, Praha 1976, str. 211n.

⁷⁸ Srov. studii Josefa Hrabáka *Neumannova povídka o krásné Mageloně a její předloha*, Slovo a slovesnost 1956, str. 209–214 (zařazena byla i do Studií ze starší české literatury, Praha 1956¹, 1962²).

⁷⁹ K problematice těchto i jiných látek zábavné četby srov. několikrát citované průkopnické edice Bedřicha Václavka (*Historie...*) a Antonína Grundta (*Kratochvílné...*) a dále spis Jaroslava Kolára *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*, Praha 1960. Ze studií věnovaných pobělohorským a obrozeniským knížkám lidového čtení srov. Jaroslav Kolár, *Zábavná četba pro lid pobělohorské doby v obrozeniské literatuře*, Česká literatura 1959, str. 414–425, a Milan Kopecký, *Předloha obrozeniské „Aněžky“*, sb. Jižní Morava 1974–II, str. 128–133.

proti tradiční i nově vznikající tvorbě náboženské. Argumentace proti světské produkci nevycházela pouze z náboženských a moralistních pozic, ale tato četba nezřídka byla odsuzována i jako vzdálená skutečnému životu, podávající vymyšlené příběhy neexistujících osob. Světské rozprávky byly odmítány jako „básnivě kroniky“, „klevety“, „daremnice“, „neužitečné básně“. Katolický kazatel Tomáš Bavorovský dokonce ve své Postille české z r. 1557 žádá zákaz četby „Práv Frantových, rozprávek Markoltových, kronik smyšlených a jiných světských, někdy dosti oplzlých kněh“, Knižka o nebi a peklu z r. 1620 dokládá ve svém veršovaném úvodu taxativně protináboženskou funkci rozprávkové literatury:

Mrzí-li ho Písma svatá,
může čísti Fortunáta,
Eilnšpigle a jiné básně
frejčíské, sepsané krásně,
třebas i Frantova práva,
na vůli se všechněm dává.⁸⁰

Svou roli v odsudcích mělo i vlastenecké zaujetí, poukazující nejednou na cizí, zejména německý původ knížek. Avšak čtenář uvedené látky jako cizí nevnímal, protože byly pro naše prostředí zpravidla adaptovány a různě počesťovány. Samozřejmě z hlediska původnosti a sepětí s domácími pokrokovými tradicemi byla mu nejbližší osobnost Jana Palečka, v jehož jednání se prolíná ušlechtilý humanismus a vyvinutý sociální cit s mravním zápalem reformačním. Tato postava zlidověla. Pro palečkovskou látku platí totéž, co napsal Bedřich Engels o látce faustovské a ahasverovské: „... jede Zeit kann sie sich aneignen, ohne sie in ihrem Wesen umzumodeln.“⁸¹ Dokazují to přesvědčivě různá novodobá pojetí Palečka — u Jana Hýbla, Františka Jaromíra Rubeše, Josefa Václava Friče, Karla Sabiny, Vítězslava Háalka, Jana Nerudy, Jana Herbena, Aloise Jiráska, Lva Nikolajeviče Tolstého, Václava Říhy, Františka Kubky, Františka Hrubína aj.

* * *

„Kroniky“ a „historie“ ve významu rozprávek plnily v době renesance funkci rozsahově střední epiky, kdežto taktó označené spisy ve významu dějepisného výkladu měly funkci epiky velké. Kromě toho ovšem existovala i drobná epika, představovaná především *bajkou*. Takové chápání bajky se ovšem vztahuje na bajku izolovanou, nikoli na bajkové soubory, které se rozsahově stavěly po bok velké epice. Ostatně hranice mezi třemi oblastmi epiky nebyly nijak výrazné a jednotlivé žánry se překrývaly. To platí zejména pro „kroniku“ ve významu rozprávky a pro bajku, jak svědčí různě

⁸⁰ Uvedené doklady o ohlasu světské literatury viz v Kolárově knize *Česká zábavná próza 16. století a tzv. knížky lidového čtení*, Praha 1960, str. 24–25.

⁸¹ Friedrich Engels, *Die deutschen Volksbücher*. Marx-Engels, Werke, Ergänzungsband II, Berlin 1967, str. 16.

né adaptace Ezopa. Otázka vymezení obsahu a rozsahu bajky se vynořuje znovu nad rukopisnou verzí Čtverohranáče z doby husitské (asi z poloviny 15. století) a nad jeho verzí tištěnou z doby raného humanismu.

Donedávna tato otázka nebyla aktuální, protože tištěná verze Zrcadla múdrosti svatého Crhy biskupa z r. 1516 byla nezvěstná. Znali ji (patrně jen v neúplné podobě) Dobrovský⁶² a Jungmann,⁶³ pozornost jí věnoval Václav Hanka,⁶⁴ z jehož článku pak čerpali údaje a citace další badatelé.⁶⁵ Když jsem se v r. 1965 snažil o vypůjčení staršího českého rukopisného překladu tzv. Quadripartitu, podařilo se mně v pražské univerzitní knihovně zjistit existenci nezvěstného Konáčova tisku z r. 1516.⁶⁶

Zrcadlo múdrosti se skládá ze čtyř oddílů, zaměřených postupně proti nerozumnosti, pýše, lakomství a smilstvu. Tímto zaměřením spis zapadal do rozsáhlé středověké a humanistické tvorby teologické, filozofické a didaktické, v níž má řadu analogií; připomeňme aspoň jednu, jež dosud v souvislosti s naší látkou uváděna nebyla⁶⁷ — Dantovu Božskou komedii:

⁶² Josef Dobrovský, *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur*, Praha 1818, str. 296.

⁶³ Josef Jungmann, *Historie literatury české*, 2. vyd., Praha 1849, str. 64.

⁶⁴ Václav Hanka, *Zrcadlo moudrosti sv. Crhy*, Rozbor staročeské literatury čítaný... r. 1843 a 1844, Praha 1845, str. 18–27.

⁶⁵ Např. Karel Sabina, *Dějepis literatury československé staré a střední doby*, Praha 1866, str. 823.

⁶⁶ Viz o tom mou zprávu *Nález ztraceného staročeského tisku*, Sborník prací FF BU 1965, D 12, str. 256, a článek *Zrcadlo múdrosti*, Listy filologické 1967, str. 166–176, jehož výsledků zde využívám.

⁶⁷ Spis byl u nás studován už počínaje Balbínem, ale především z hlediska autorství. Balbínova hypotéza o autorství sv. Konstantina-Cyrila žila dlouho hlavně v prostředí literárně činného katolického kněžstva, srov. knihu Methoda Halabaly *Apology mravné čili Bájky, podobenství a přísloví z mravného mudrosloví*, Brno 1885 (autorství „apoštola i učitele slovanského“ Konstantina-Cyrila obhajuje Halabala v předmluvě ke knize, do níž zařadil svůj překlad „Quadripartitu“ podle vídeňské edice Balthasara Corderia z r. 1630). — Josef Dobrovský, op. cit., str. 295, vyjádřil názor, že autorem „Quadripartitu“ byl Cyril Quidenonský. — Na rozdíl od toho přišel Josef Tršický s teorií o autorství Řehoře z Uherského Brodu, srov. jeho stati *Moravan Řehoř z Uherského Brodu — původce středověké sbírky bajek Quadripartitus*, LF 1954, str. 237–259, a *Básnictví Karlovy doby a Mistr Řehoř*, LF 1957, str. 220–231, a LF 1958, str. 69–79 a 179–193. — Tršickovu teorii vyvracel Jaroslav Ludvíkovský, *Jan ze Středy a M. Řehoř z Uh. Brodu, domnělý autor Quadripartitu*, LF 1956, str. 47–53 a 196–208, a *Dictare*, Sborník prací FF BU 1960, E 5, str. 115–120. — Tršickovu teorii obhajoval František Ryšánek, *Cyrelli episcopi Quadripartitus apologeticus*, LF 1965, str. 322–335; Jaroslav Ludvíkovský na tento článek reagoval replikou *Několik poznámek k článku Františka Ryšánka „Cyrelli episcopi Quadripartitus apologeticus“*, LF 1965, str. 336–338. — Avšak celý dlouhý a místy nevěcný spor Tršický, Ludvíkovského a Ryšánka se jeví jako bezpředmětný ve světle studie Remigia Sabbadinio *Il „Quadripartitus“ di Giovanni da Messina*, Giornale storico della letteratura italiana 1927, na kterou upozorňují v knížce *Humanista z Vysočiny, Ždár nad Sázavou 1971*, str. 5. Srov. též Jaroslav Ludvíkovský, *Bongiovanni z Messiny, autor Quadripartitu*, Strahovská knihovna 5–6, 1970–1971, str. 141–146, a Anežka Vidmanová, *Ještě jednou ke Quadripartitu*, Studie o rukopisech 1974, str. 41–65.

v jejím prvním zpěvu potkává básník při bloudění v temném lese tři šelmy – pardála, lva a vlčici, jež v rámci alegorie jsou nositeli smilství, pýchy a lakomství. Pozitivně pak spis utvrzoval v moudrosti a opatrnosti, pokoře a skromnosti, chudobě, štědrosti a vděčnosti a konečně v čistotě a střídmosti. První oddíl obsahuje 27 kapitol, druhý 30, třetí 27 a čtvrtý 11 kapitol. Každá kapitola je uvedena buď heslovitým mravním ponaučením, nebo obsahovým titulem; potom jsou vyjmenováni účastníci rozhovoru a označena kapitola. Poté následuje vyprávění, jež bývá tradičně v literární historii označováno jako bajka, a zde jsme u problému, zda jsou vyprávění Zrcadla múdrosti skutečně bajkami.

I když by nebylo správné bajku – stejně jako kterýkoli jiný žánr – pojímat staticky, přece lze v ní zjistit určité víceméně konstantní prvky, které se ovšem mohou v různých konkretizacích různě projevat. K takovým prvkům patří nepochybně existence zvířat jako hlavních hrdinů bajky a jejich jednání jako analogie (zpravidla nepřímá) s jednáním lidí. Jednání zvířat vychází z fikce a z konvence a je založeno na principu alegorie. Děj bývá anekdoticky sevřený a vyúsťuje v mravní ponaučení.

Podíváme-li se na Zrcadlo z hlediska uplatnění zvířecích hrdinů, poznáváme, že zvířata nejsou výlučnými aktéry kapitol, neboť zde vystupují také orlice a Slunce (I, 2), velryba a rybář (I, 8), Slunce a Mercurius (I, 17), zrno pšeničné a kamení (I, 21), ucho, příroda a oko (I, 25), tři drahoukamy (I, 26), bobek, oliva a palma (I, 27), povětrí a voda (II, 1), duše a tělo (II, 2), vůle a duše (II, 8), žádost a rozum (II, 10), obláček a země (II, 12), třtina rákosná a třtina cukerná („O trstí a meduňce“, II, 14), trn a fík (II, 23), obloha a Saturn (II, 24), holubice a bláto (II, 30), krtek a příroda (III, 2), člověk a Štěstí (III, 4), mládenec a učitel (III, 10), opice a kejklíř (III, 12), tykev a palma (III, 13), sova a Slunce (III, 17), země a povětrí (III, 19), země a nejvyšší obloha nebeská (III, 21), den a noc (III, 22), Dunaj a moře (III, 23), Slunce a mračno (III, 24), voda, olej a plamen (IV, 6) a růže a lilie (IV, 9). Alegorie má tedy v Zrcadle několik vrstev a to skladbu odlišuje od typických bajkových souborů.⁸⁸ Přestože však člověk, planety, rostliny, nerosty atd. vystupují v Zrcadle poměrně často, přece z hlediska díla jako celku nepůsobí tyto kapitoly rušivě, neboť ne-zvířecí „postavy“ jsou začleněny do téže roviny jako zvířata a v této rovině je vidí i čtenář.

Vraťme se ještě ke světu zvířat. Bajky ezopské, fyziology a různé jiné spisy tradovaly představu o ustáleném charakteru zvířat (liška je chytrá a lstivá, medvěd dobrácký a neobratný, mravenec pracovitý atd.). Tyto ustálené charaktery zvířat snažil se za klasicismu kodifikovat G. E. Lessing

⁸⁸ V tomto směru má spis analogii ve skladbě Bartoloměje Paprockého z Hlohol Obora aneb Zahrada, v které rozličná stvoření rozmlouvání svá mají (1602). V této skladbě (stejně jako v její starší polské verzi s názvem Kolo rycerskie od téhož autora) také kromě zvířat vystupují planety, rostliny, kovy, kameny aj.

a jeho Abhandlungen über die Fabel (1759) i jeho tvorba ovlivňovaly sou-
dobou i pozdější bajkovou literaturu. Při své kodifikaci musel Lessing
nutně eliminovat určitá díla, jejichž postavy narušovaly představu o ustá-
leném charakteru zvířat. Dílem svého druhu byl i „Quadripartitus“: jeho
autor znal sice různé bajkové soubory a bral si z nich základní situace, ale
někdy se do značné míry s tradičním pojetím zvířat rozcházel. Tak např.
v I, 10 žádá o radu liška mravence a ten svou moudrostí nad liškou trium-
fuje. Takových dokladů by bylo možno uvést více, přesto ovšem nepo-
chybné je, že bajky z tradice vycházejí. Avšak tradice a ohled na ustálený
charakter zvířat nemá v našem spise zásadní důležitost — jedno z rozmlou-
vajících zvířat vždy svou moudrostí a ctností převyšuje partnera a jeho
moudrost i ctnost mohou i nemusí vycházet z ustáleného charakteru, pro-
tože zvíře je pouze hlasatelem moralizací, jež z jeho jednání zpravidla ani
nevyplývají (ostatně k nějakému jednání v pravém slova smyslu většinou
nedochází). Moralizace jsou tedy do značné míry na zvířatech nezávislé
a v podstatě samoučelné.

Dále proti označení kapitol Zrcadla jako bajek mluví fakt, že zde ob-
vykle chybí syžet. Ve smyslu teorie diktamina⁸⁹ začíná kapitola zpravidla
setkáním navozujícím problematiku, kolem níž se točí rozhovor. Více než
pouhé setkání dvou partnerů nacházíme jen v některých bajkách, např. v I,
3 o sněmu zvířat, na němž se mělo volit nejchytřejší zvíře. Většinou ovšem
kapitoly obsahují pouze expozici s dialogem (a svérázným rozuzlením).
Přitom dialog není dialogem v tom smyslu, že by rozmlouvající postavy
byly rovnocenné, že by se v promluvách střídaly a že by z výměny jejich
názorů vyplýval logický závěr. Spíš než o dialog jde nezřídka o monolog
jednoho člena setkání, monolog člena moudřejšího a šlechtnějšího, který
přesvědčivě vyjadřuje své argumenty (někdy s použitím příměrů, řeč-
nických otázek a zvolání) a jimi vítězí nad stanoviskem svého protivníka.
Ten se zpravidla na repliku ani nezmůže, neboť promluva vtipnější postavy
je uzavřena apodikticky, takže kapitola končí svérázným rozuzlením setká-
ní, vyjádřeným stručnou větou typu „A to pověděv, utratil ji“ (I, 6) nebo
„To slyše vlk zahanbený, odšel“ (III, 16) nebo „A to pověděv, spolu se
rozešli“ (IV, 8).

Naše pochybnosti o právu na označení kapitol Zrcadla múdrosti jako
bajek mají tedy své odůvodnění v jednajících postavách, v syžetu a kom-
pozici. Kdybychom chtěli být historicky přesní, označili bychom útvary
Zrcadla za apology, neboť je tak označují některé rukopisy a tisky „Quadri-
partitu“, přičemž podávají také vysvětlení tohoto pojmu: „Apologus est
sermo dubius et fictus de brutis animalibus ad instructionem vitae huma-
nae formatus.“ Nelze však přehlédnout, že termin apolog nebo moralistní
apolog by byl synonymem termínu bajka, a to navíc z hlediska hrdinů
Zrcadla termínem nevýstižným proto, že uvedená definice omezuje žánr

⁸⁹ Srov. Tříška, op. cit., LF 1954, str. 239.

pouze na zvířata („de brutis animalibus“). S ohledem na specifické rysy kapitol Zrcadla se nám nabízí ještě termín parabola neboli podobenství. Vliv novozákonních podobenství je tu jistě nepochybný, termín by na první pohled vyhovoval i se zřetelem k titulu Konáčovu („v jehožto podobenstvích“). Zde se naskytá otázka, zda se literárněteoretický obsah a rozsah pojmu podobenství zcela kryje s obsahem a rozsahem tohoto pojmu u Konáče. Zdá se totiž, že Konáč tohoto termínu používá ve významu slova proverbium („in cuius quidem proverbiiis“). Termín podobenství (parabola) by vhodně vystihoval alegoričnost našich kapitol (ovšem alegoričnost je také charakteristickým rysem bajky), přesto v jeho používání v souvislosti se Zrcadlem nám brání tlak tradice bajkového žánru a fakt, že mimozvířecí postavy jsou vnímány na pozadí tohoto žánru. Bude patrně nejvhodnější zůstat v případě Zrcadla u označení bajka, ale přitom je nutno mít stále na zřeteli specifické rysy této bajky, zejména v porovnání s ostatní bajkovou tvorbou české literatury.

Bajková produkce tvoří bohatou vrstvu české literatury od středověkých fyziologů až po Olbrachta a dnešek. Ze spisů předcházejících Zrcadlo (a starší rukopisný překlad „Quadripartitu“) je nejdůležitější Nová rada a české přetlumočení Ezopa (je ovšem třeba přihlídnout i k pozdější verzi Jana Akrona Albína Vrchbělského z r. 1557), ze spisů po Zrcadle následujících jsou významné z tvorby latinské čtyři vydání Theriobulie a z tvorby české oba tisky z roku 1528, tj. pražský tisk Pravidla lidského života a plzeňský tisk Rady zhovadilých zvířat a pactva k člověku (znovu vydané r. 1573 a 1578).

Především je nepochybné, že autor originálu znal Ezopa a některou verzi tzv. Bidpajových bajek. Tuto znalost dokumentují určité motivy pocházející z Ezopa (event. z Phaedra a Romula)⁹⁰ nebo z Paňčatantry.⁹¹ Zdá se, jako by se u čtenáře předpokládala základní znalost bajkové literatury, protože některá místa krátkým spojením navozují situaci známou z Ezopa, Paňčatantry nebo z jiných bajkových souborů. Od českých zpracování ezopských bajek se však Zrcadlo múdrosti odlišuje zejména relativní chudostí děje, ale naopak zase rozmanitostí alegorických rovin. Tím se Zrcadlo liší i od Pravidla lidského života, které však navíc má důmyslnou kompozici spočívající v rámcovém uspořádání bajek, přičemž morálka zde vyplývá z děje,⁹² kdežto v Zrcadle jen z dialogů. Českému čtenáři, který znal jak tisk z roku 1516, tak o 12 let mladší tisk Pravidla, musel se kromě rozdílů v oblasti syžetové a kompoziční vnutit i rozdíl v oblasti myšlenkové: Zrcadlo vycházelo ze scholastické filozofie, kdežto Pravidlo z filozofie východní.

⁹⁰ Tak např. ezopského původu je motiv založený na kontrastu, že liška má ocas, kdežto opice nikoli, a z toho pak vychází vyprávění Zrcadla III, 5.

⁹¹ Např. bajka o lvu, lišce a myši (I, 18) nebo o kohoutu a lišce (II, 15) aj.

⁹² Srov. mou edici *Pravidla lidského života*, Praha 1961.

Pokud jde o Novou radu⁹³ a Radu zhovadilých zvířat a ptactva k člověku, charakteristická pro ně je soustředěnost k ústřednímu tématu a spjatost bajek navzájem (např. v Radě zhovadilých zvířat . . . reaguje na počátku promluvy zpravidla určitě zvíře na promluvu předešlého mluvčího), avšak v Zrcadle taková soustředěnost a vázanost chybí. Všechny tři spisy se shodují v didaktické tendenci, podstatný rozdíl je však v hloubce filozofického záběru a v míře učenosti. Zrcadlo převyšuje obě „rady“ myšlenkovou náročností, jeho učenost je těžká, až neústrojná (nabízejí se paralely hlavně s Tkadlečkem). Zvířata a jiní účastníci setkání totiž citují Písmo, Aristotela aj., zmiňují se o velkých osobnostech antiky (o Sókratovi, Diogenovi, který je v III, 3 postaven do protikladu k Alexandrovi, aj.)⁹⁴ a uvádějí učené paralely.

Svým Zrcadlem uvedl Konáč do česky psané literatury kvalitativně nový typ bajky, bajku s minimální dějovou osnovou a naopak s maximální reflexivní složkou, typ odlišující se jak od bajkové tvorby starší, tak od bajkové tvorby soudobé. V takto pojaté bajce nebylo místo pro detail ve vnějškové charakteristice a bylo zde také — na rozdíl od jiných bajek — mnohem méně místa pro humor, vtíp, ironii a satirický náznak. Bajky typu Zrcadla mohly dobře plnit zejména dvě funkce, a to funkci poučnou a výchovnou při individuálním nebo kolektivním vzdělávání mládeže a funkci exemplovou při kázáních. Není patrně náhodné, že iniciátorem Zrcadla byl kazatel; Zrcadlo ostatně s exemplovou literaturou volně souvisí, i když dějová složka je v něm potlačována složkou reflexivní a didaktickou.

Uvedli jsme už, že v kontextu Konáčovy tvorby patří Zrcadlo jako svérázný bajkový soubor do sousedství Pravidla lidského života. Na druhé straně jako „speculum“, tj. zrcadlo lidských ctností a neřestí, se přiřazuje ke Knize o hořekování a nařikání Spravedlivosti, jež je adaptací Sanchezova *Specula vitae humanae*. Zrcadlo nepochybně rozšiřuje didakticko-moralistní tematiku, jež je pro tvorbu Konáčovu charakteristická. Tato tematika působila podnětně na další vývoj české literatury, a to jak období renesančního, tak pobělohorského (některé motivy uvedených skladeb se např. objevují v pobělohorské homiletice).

Rukopisný Čtverohranáč a umělečtější tiskem vydané Zrcadlo múdrosti jsou krokem vpřed ve vývoji bajkového žánru směrem k laicizaci aspoň v porovnání se středověkými fyziology, stojícími pevně na půdě scholastiky. České verze *Quadripartitu* od Giovanniho da Messina se sice od středověké filozofie také neodchylují, ale překonávají aspoň její abstraktnost zájmern o konkrétní jevy společenské praxe. Nejlépe to dokládají místa zdůrazňující hodnotu chudoby a útočící proti bohatství a lakotě, pasáže stranicí lidem

⁹³ Tříška na některých místech svých článků poukázal na souvislosti mezi „*Quadripartitem*“ a Novou radou.

⁹⁴ Srov. např. promluvu krkavcovu (III,1): „Pohrdámť již jistě nesmírným zbožím a bohatstviem Cresovým, Asverovým statkem velikým a štítý zamítám přebohaté Šalomúnovy.“

čestným, spravedlivým a utlačeným proti zrádcům, podvodníkům a utlačovatelům.

Dále se na cestě k zesvětštění dostal tento žánr ve dvou tiscích z r. 1528 – v pražském tisku Pravidla lidského života a v plzeňském tisku Rady zhovadilých zvířat a ptactva k člověku. Prozaické bajky Pravidla lidského života, dnes známé jako bajky Bidpajovy, vzniklé v Indii a prošlé prostředím perským, arabským, židovským a italským, obsahují v 17 kapitolách různé útvary (vedle bajek i paraboly a povídky) nejednou anekdotického rázu, jež sice měly dokumentovat určité mravní zásady, ale zároveň vyjadřovaly aspoň zčásti už nový, světský vztah k životu.⁹⁵ V plzeňské Radě, vyslovované verši i prózou, můžeme zase zjistit nový, v porovnání se středověkem změněný postoj člověka vůči jeho čtvernohým a opeřeným rádcům. I když se jejich rady odvíjejí od biblického pádu prvního člověka jako důkazu porušení svobody dané mu bohem, přece člověk tu vyjadřuje právo na svobodné jednání a renesanční radost z takového jednání. Světsky smýšlejícímu člověku Rady Jana Mantuana Fencla dávají sice zvířata rady převážně náboženské, ale ten je nebere vážně nebo si je přizpůsobuje své pozemské morálce. Jeden doklad mluví za mnohé: orlici člověk ironicky odbývá poznámkou, že se mu náboženstvím málo zalíbí, a to je jistě lapidárním ukazatelem rozdílu mezi Fenclovou Radou a středověkými skladbami, v nichž orel je zpravidla hlavním hlasatelem nezpochybňované náboženské morálky, jak je vyjádřena i v první radě skladby Smila Flašky z Pardubic z konce 14. století.⁹⁶

Zatímco v Zrcadle múdrosti z r. 1516 a v obou bajkových souborech z r. 1528 se ještě prolíná didaxe světská a náboženská, což souviselo se soudobými specifickými společenskými poměry v českých zemích a s významem náboženství v tehdejší společnosti, prosazuje se světská tendence mnohem výrazněji v prostějovském vydání Ezopa z r. 1557. Pohanský Ezop převyšuje svou moudrostí rozkazující otrokáře a vysvobozuje své publikum z náboženských pout věroučných i mravoučných. V dějově putavých, kompozičně vyvážených, myšlenkově jasných a jazykově jadrných bajkách Ezopových dospělo zesvětštění bajkového žánru v české literatuře období renesance nejdále, zde se nejzřetelněji projevila vůle bojovat proti nespravedlivým poměrům ve společnosti i optimistický názor na výsledek tohoto boje a na smysl lidského života vůbec.

Naše studium pokrokových tendencí v bajkovém žánru se nemůže vyhnout dílu, které se na první pohled svým jazykem (latinským) a osobou svého tvůrce (byl vysokým církevním hodnostářem) vyděluje z progresivní linie české literatury – Theriobulii Jana Dubravia (tiskem vyšla poprvé v Norimberku 1520). Theriobulii lze uvést na společného tematického jme-

⁹⁵ Srov. v úvodu k mé cit. edici *Pravidla* z r. 1961.

⁹⁶ Srov. Josef Hrabák, *Smilova škola*, Praha 1941, a Zdeňka Tichá, *Rada zhovadilých zvířat a ptactva k člověku a její místo v české literatuře*, LF 1966, str. 403 až 413. (Tam je uvedena i další literatura.)

novatele s Novou radou a s Pravidlem lidského života; oním společným jmenovatelem je rada panovníkovi či jeho synu nebo vůbec aspirantovi na vladařský stolec. Pravidlo má z tohoto hlediska určení širší, kdežto Theriobulia výlučné, jak svědčí už věnování Ludvíkovi Jagellonskému; touto konkretizací se Theriobulia jeví dokonce jako užší než Nová rada, která jí patrně byla pramenem (i když odkaz v Dubraviově dedikaci na veršovanou radu zvířat napsanou „patria sermone“ není jednoznačný), ale pramenem, jenž byl zpracován kvalitativně jinak, neboť středověká alegorie je překonána pojetím humanistickým.⁹⁷ Původně úzké určení Theriobulie se snažili další vydavatelé rozšiřovat. Tak hned ve 2. vydání, následujícím pouhý rok po prvním (tj. roku 1521 v Krakově), vyjadřuje vydavatel Johannes Antonius Cassoviensis svůj záměr vykládat Theriobulii krakovským studentům. Ve 3. vydání (Vratislav 1614) určuje dílo Caspar Cunradus urozeným mladým mužům a dále i studující mládeži. Avšak nejvíce pozoruhodný je přístup k Theriobulii 4. vydavatele (Herborn 1626), Johanna Heinricha Alstedta: za text „rady“ začleňuje Institutio puerilis Marci Antonii Mureti ad M. Antonium, fratris filium. Alstedt cítí, že dílo zaměřené do aristokratického prostředí musí být doplněno dílem, jehož etické zásady jsou aplikovatelné na širší okruh mládeže. Jde mu především o mládež z měšťanského prostředí a z tohoto hlediska souzní Alstedtovo úsilí se starším, předbělohorským úsilím Veleslavinovým, který však navíc k tomu používá národního jazyka,⁹⁸ jak se ozřejmilo ve II. kapitole. Veršované poučení Marka Antonia Mureta s praktickým mravním dosahem pro širší okruh zájemců doplňuje Dubraviovy rady určené toliko panovníkovi. K jisté demokratizaci v intenci díla dochází sice v cizině (v Polsku a v Německu), ale to jen dokumentuje podnětnost díla vzniklého u nás.

Od jiných rad zvířat se Dubraviova Theriobulia liší dominantním zaměřením na ideálního vládce, jehož humanistický model je vytvářen pomocí odkazů na antické osobnosti a příkladů z antické literatury. Tímto zaměřením i monumentálním pojetím a dualistickou kompozicí se Theriobulia výrazně odlišuje od satiricky pojaté a trichotomně komponované Rady zhovadilých zvířat, která je soustředěna k normám životní praxe občana tehdejšího státu.⁹⁹ Avšak spojením těchto dvou do značné míry protikladných spisů se vytváří celkový „obraz ideální společnosti podle představ počátku 16. století“.¹⁰⁰ V souvislosti s tím je třeba zdůraznit, že sociální zřetel Theriobulie je užší než zřetel Rady zhovadilých zvířat: autor The-

⁹⁷ Srov. Eduard Petrů, *Dubraviova Theriobulia ve vývoji alegorie*, Literárněvědné studie, Brno 1972, str. 57–64 (tam i ve studii citované v pozn. 99 viz další literaturu).

⁹⁸ Konstatování této analogie má význam a se zřetelem k mladému Komenskému, který v Herbornu studoval a na něhož Alstedt podnětně působil.

⁹⁹ Eduard Petrů, *Dubraviova Theriobulia a Rada zhovadilých zvířat*, Studia bohémica I, Praha 1975, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Philologica 37, str. 23–32.

¹⁰⁰ Cit. studie Eduarda Petrů, str. 23.

riobulie odmítá účast lidí málo urozených a cizinců v králově radě (v tom se Theriobulia shoduje, pokud jde o lidi málo urozené, s Alexandreidou, pokud jde o cizince, s tak řeč. Dalimilovou kronikou) a do jeho sociálního zájmu se poměrně zřídka dostává hospodářsky závislý lid (a po té stránce stojí výše Štitný ve svých traktátech, z nichž srovnatelné s Theriobulii jsou Knížky o šaších). Služebnictvo autora zajímá jen se zřetelem k ideálnímu panovníkovi, např. Datlova rada směřuje k jejich zevnějšku a chování, které mají přispívat k nádheře panovníka. Přesto se v Theriobulii zdůrazňuje nutnost spravedlnosti vůči poddaným; v Sokolově radě se doporučuje nepohrdat nikým a popřát sluchu stížnostem chudých lidí, kteří nemají být utiskováni bohatými.

Podobně jako Konáčovo Zrcadlo múdrosti nerespektuje někdy Theriobulia konvenční charaktery zvířat a to je jistě zvláštnost u Dubravia-humanistického znalce a obdivovatele antiky,¹⁰¹ a tedy i děl vnucujících určité tradiční představy. Zároveň to svědčí o vývoji bajkového žánru a o Dubraviově snaze přistupovat k němu nově, tvořivě. Nově také přistoupil k modelu alegorie vytvořenému středověkem: i když zachovává jinotajnou rovinu mravní a filozofickou, přece spojuje syžet s konkrétní dobovou realitou. Důkazem jeho zřetele k vlastnímu národu je např. rada Datlova, v níž se připomíná velkorysost Karla IV., jeho budování Prahy a podpora stavitelského umění; poukaz na zničení mnohých kulturních hodnot v „občanské válce“ je ovšem zároveň důkazem odmítavého postoje katolického hodnostáře k husitskému hnutí. Přesto se v Theriobulii zjevná náboženská nesnášenlivost neprojevuje. Rady vycházejí více z antiky než z křesťanství, i když nejsou v rozporu s mravními ideály křesťanskými. Autor má samozřejmě na mysli křesťanského panovníka, ale neszazuje ho taxativními křesťanskými mravními normami, spíše mu jde o jejich nenápadné zapojení do světského obsahu jako norem praktické morálky. Až na drobné zmínky, např. o potřebě náboženské jednoty v českých zemích v radě Chocholoušově, zůstává náboženství mimo autorův zájem a to je jistě pozoruhodné se zřetelem jednak k době prosycené náboženskými zápasy, jednak k vysokému postavení autorovu v soudobé katolické hierarchii.

* * *

„Žádná bajka to není, než jistá a věrná pravda.“ Těmito slovy z cestopisu Bedřicha Donína do Lorety¹⁰² přecházíme k poslednímu významnému

¹⁰¹ Antika Dubraviovi sloužila především k zdůraznění potřeby vzdělání, mravnosti a lidskosti, např. Leopard připomíná Alexandra Velikého, jehož obyčejem prý bylo mít pod polštářem vedle zbraně Homéra, je zdůrazněn Platónův požadavek, aby se vladaři stávali jen lidé vzdělání nebo vzdělanost milující, apod.

¹⁰² Je to poslední ze čtyř cest Bedřicha Donína (této cestě do Itálie s cílem Loreta z let 1607–1608 předcházely cesty nejdříve do Rakous a Uher v l. 1588–1591, pak do Bavorska v l. 1592–1593 a poté do Itálie v l. 1593–1594), jejichž popis vydal z rukopisu Antonín Grund, *Cestopis Bedřicha z Donína*, Praha 1940; citovaná věta je v této edici na str. 128.

žánru naší epiky období renesance – k *cestopisu*. Terminu „bajka“ se však v citované větě nepoužívá k označení výše analyzovaného žánru, nýbrž ve významu „smysleného vyprávění“, „výmyslu“. – Pro útvar konvenčně nazývaný „cestopisem“ známe z doby předbělohorské různé termíny, jako „cesta“, „jízda“, „putování“, „pouť“, „vandr“, „historie“, „peregrinací“, lat. „peregrinatio“, „itinerarium“ aj., a to jistě svědčí o značné nevyhraněnosti cestopisu v tehdejší systémů žánrů. Tato nevyhraněnost vyplývala z několika výkladových rovin zde realizovaných a často promíšených, jako je vedle roviny zeměpisné rovina historická, umělecko-historická, národopisná, přírodopisná, ekonomická, náboženská aj. Navíc se cestopisný žánr pohyboval mezi vědou a uměním, tj. mezi geografii (nazývanou také „chorographia“) a beletrií, přičemž ještě v poslední fázi renesance tíhne stále ke geografii, která se tehdy pokládala za pomocnou disciplínu historie.

Dominantní složkou cestopisu je odborné poučení, které je propojeno s podáním zábavným, tedy v cestopise se výrazně uplatňovala horatiovská zásada „docere et delectare“. Cestopisy obsahují zpravidla řadu příběhů, jež měly formu rozprávky, „utěšené historie“ (jak říká Veleslavin¹⁰³), „kroniky“ v beletristickém smyslu, a jako takové mohly být vnímány samostatně. (Objektivně na tom nic nemění Prefátovo odmítavé stanovisko vůči kronikám typu Štilfrída a Bruncvíka, v němž se mj. zračí postoj sebevědomého měšťana vůči rytířským látkám.) Současně existovaly těsné vztahy mezi cestopisem a „kronikou“ v dějepisném smyslu, jak svědčí např. Kronika turecká nebo Historia židovská, které zčásti plnily funkci cestopisu. Pomezí postavení mezi cestopisy a kronikami v obojím významu zaujímala „kosmografie“ typu Sebestiana Münstera, jak ji k nám uvedl Zikmund z Púchova r. 1554. Avšak funkci cestopisu plnily také některé původně teologické spisy, jako Veleslavinův překlad německého spisu luteránského kněze M. Heinricha Buntinga *Itinerarium sacrae scripturae*, to jest Putování svatých (1592) i jeho překlad latinské knihy nizozemského biblisty Christiana Adrichomia Vypsání města Jeruzaléma a předměstí jeho (1592). Volně se k této produkci přiřazoval svým popisem cizího prostředí a tamního náboženství také Budovcův *Antialkoran* (1614), usilující primárně o srovnání křesťanské nauky s islámem.

Naši cestopisci období renesance byli vedeni snahou realisticky zaznamenat to, co viděli a prožili. Především věcnosti se jejich cestopisy odlišují od cestopisů uvedených do češtiny kolem r. 1400 (tj. od Milionu Marka Pola a od tak řeč. Mandevillova cestopisu) a zároveň se tímto rysem přibližují dvěma originálním cestopisům z doby Jiřího z Poděbrad – cestopisu panoše Jaroslava a Šaška z Bírškova. Dokonce z hlediska úsilí o věrné podání reality a životní praxe lze oba cestopisy z doby poděbradské postavit na začátek celé souvislé cestopisné řady v etapě od konce husitství do Bílé hory.

¹⁰³ Viz pozn. 110.

Vnitřním dělčím principem této vývojové řady je směr a cíl cestovatelova putování. První vedl do některých zemí západní, střední a jižní Evropy, jako tomu bylo v případě panoše Jaroslava — 1464, Šaška z Bírko-va — 1465 až 1467 a Bedřicha Donína — čtyři cesty v letech 1588 až 1608, druhý do Palestiny, jako Martin Křivoústý — 1477, Martin Kabátník — 1491 až 1492, Jan Hasištejnský z Lobkovic — 1493, Oldřich Prefát z Vlka-nova — 1546, Kryštof Harant z Polžic a Bezdruzic — 1598, a konečně třetí do Turecka, jako Václav Vratislav z Mitrovic — 1591. Letopočty vyjadřují dobu cestování, přičemž ne u každého cestopisu z příslušné cesty vzniklého bychom mohli uvést také rok jeho vydání, protože některé z nich zůstaly ve své době v rukopise (pomineme-li cestopis Jaroslavův a Šaškův, na-psané před zavedením knihtisku u nás, nebyl ve své době vytištěn cestopis J. Hasištejnského, Donínův a Mitrovicův a ani latinská a česká verze cestopisu utrakvisty Martina Křivoústého). Avšak mezi tiskem vydanými cestopisy se jen zřídka uvádí jeden, který sice není českého původu, ale který vyznačil další směr putování a odkryl tím novou námětovou oblast — Ameriku.

Jde o Spis o nových zemích a o Novém světě, který vytiskl v Plzni r. 1503 nebo 1504 Mikuláš Bakalář-Štětina.¹⁰⁴ Spis je překladem a úpravou latinské verze dopisu Alberica Vespuccioho (nazývaného též Amerigo Vespucci) Petrovi Medicejskému o plavbě do nově objevené země. Dopis se týkal první ze čtyř Vespucciových cest, při níž dosáhl 16. června 1497 zemi Parias v Mexickém zálivu. Ve spise se prostým slohem referuje o nové zemi a zejména o jejich primitivních obyvatelích. Soudobý český čtenář a prostřednictvím předčitatele i posluchač přijal jistě se zájmem jejich vnějšíkový popis a jejich obyčeje, srov. např.:

Ti lidé nemají nic zvláštnieho, ale všeckny věci sú jim obecné. Bez krále sú živi, jeden každý sám sebe jest pánem. Toliko žen sobě pojímají, koliko chtěie, a kolikrát chtěie, tolikrát se s ženami rozvodie, žádného řádu nezachovávajíc. Žádných kosteluo- v nemají, žádného zákona. Nejsú také ani modloslužebníci, ani littery mají, ani kněh, ani vědie, kterak do těch zemí přišli...¹⁰⁵

Takovým způsobem byl český člověk počátku 16. století informován o dosud zcela neznámém prostředí, přičemž „měl zprávu o objevu Ameriky v *rodné řeči* dříve nežli celá řada kulturních národů v Evropě, kteří byli odkázáni na latinské překlady vyšlé r. 1504 a s překlady do svých řečí na dobu pozdější“.¹⁰⁶ — Z hlediska cíle cesty se k tomuto spisu přiřazují pa-sáže o zámořských objevech v Kozmografii české z r. 1554 a dále také český překlad Léryho Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia

¹⁰⁴ Nově vydal fotomechanicky i v novočeské transkripci Cyril Straka, Praha 1926.

¹⁰⁵ Op. cit., str. 24 a 40.

¹⁰⁶ Předmluva Cyrila Straky k cit. edici, str. 13. — Kurzivní vyznačení v citátu je Strakovo.

slove, ale tento překlad z latiny, pořízený českými bratry Pavlem Slovákem a Matějem Cyrem r. 1590, zůstal v rukopise.¹⁰⁷

Vývoj naší předbělohorské cestopisné literatury vrcholí v době veleslavinské cestopisem Mitrovicovým a Harantovým, představujícími dva póly této produkce – první cestopis je prostý a bezprostřední a má silnou složku dobrodružnou, druhý je učenecký se silnou složkou didaktickou, i když autorovi nechybí smysl pro humorné vnímání událostí. Významnějším se ve své době stal cestopis Harantův, a to už proto, že byl vydán tiskem, kdežto Mitrovicovy Příhody nikoli, ale také proto, že obsahoval důležitou předmluvu, dosud nedocenenou. Ta má určité analogie s předmluvami Veleslavínovými. Jako Veleslavín v předmluvě ke Kronikám dvěma přehledně charakterizuje dosavadní kronikářskou tvorbu, tak Harant podává ve své předmluvě charakteristiku českých cestovatelů do Palestiny od pražského biskupa Menharta až po Kabátníka a Prefáta. Podobně jako Veleslavín pokládá starší kronikářskou produkci za zastaralou, tak i pro Haranta jsou dosavadní české cestopisy archaizovány různými změnami v popisovaných zemích a ovšem i novými poznatky o nich. A jako Veleslavín odůvodňoval užitečnost historického spisování, činí tak i Harant o cestování a cestopisech. A konečně stejně jako Veleslavín rozhodl i Harant své úvahy o jazyku, jímž by vyjádřil své znalosti a prožitky (zda totiž češtinou, nebo němčinou, jak sám uvádí), ve prospěch češtiny. Zde jistě sehrála svou roli i veleslavínská jazyková praxe a naléhavá společenská potřeba.

Vyjmenované analogie mezi Veleslavínem a Harantem podírají hypotézu o značném vlivu Veleslavína na Haranta. Za přesvědčivý důkaz tohoto vlivu pokládám určité obsahové shody mezi Harantovou předmluvou k Putování a Veleslavínovou předmluvou k překladu Buntingova Itineraria. Týkají se zejména užitečnosti cestování a cestopisů (dokonce oba argumentují téměř shodným latinským citátem) a dále také některých starších cestovatelů – biskupa Menharta, Kabátníka a Prefáta (druhého a třetího hodnotí Harant kritičtěji než Veleslavín¹⁰⁸). V obou předmluvách je vyjádřena snaha po sblížení mezi národy (z této integrace oba spisovatelé samozřejmě vylučují Turky, prý největší nepřátele křesťanského světa, které je však třeba ve všech oblastech dobře poznat), ale zároveň i požadavek, aby se cestováním nesešlo národní specifikum.¹⁰⁹ Harant jistě znal předmluvu Veleslavínovu, byl stejně jako on veden snahou zbeletrizovat a zlaicizovat

¹⁰⁷ K vydání jej připravili Quido Hodura a Bohuslav Horák, Praha 1957.

¹⁰⁸ Podle Haranta prý Kabátník „velmi jalově a nepodstatně vypsal, nic jiného nežli své příběhy oznamujíc... Druhý toliko v Zemi svaté byl a půl cesty a pouťi mě vykonal, takže o polovici méně vypsal“.

¹⁰⁹ Např. Veleslavín poukazuje v předmluvě k Itinerariu kriticky na cestovatele, kteří v cizině obdivují to, čeho doma mají dostatek, kteří domů přinášejí cizí mravy, řeč a kroj, kteří „s nezdravým žaludkem, s prázdným měšcem a zlým svědomím domů přijíždějí“.

cestopis¹¹⁰ a také jej zčeštit jazykem i společenským dosahem. Přitom Harant vnikl do problematiky ještě hlouběji než Veleslavín, jak je zřejmé např. z jeho zevrubné historie cestování ve starověku, vybavené humanistickým odborným aparátem, takže Harantova předmluva má charakter důkladného odborného pojednání. Její hodnota je zvyšována českou jazykovou formou; předmluva a vůbec celé Harantovo „Putování aneb Cesta z království českého do města Benátek, odtud po moři do země svaté, země júdské a dále do Egypta a velikého města Kairu, potom na horu Oreb, Sinai a svaté panny Kateřiny v pusté Arabii ležící“ se ústrojně začleňovaly do populárněvědné činnosti veleslavínské družiny. Spis byl ostatně vydán v tiskárně Veleslavínova dědice r. 1608 a zůstane dokladem kontinuity veleslavínské osvětové práce, přetrvávající svého zakladatele a představitele až do násilné likvidace po Bílé hoře.

Z našich výkladů je zřejmé, že v cestopisné literatuře období renesance se nejvýrazněji uplatnila tendence zčešťující a do určité míry – v závislosti na zaměření cestopisu – i tendence zlidovující. Cestopisy přispívaly také k laicizaci, i když obsahují záznamy náboženských jevů a v některých z nich byla „svatá země“ s příslušnými religiózními aspekty přímo jejich cílem. Přesto cestopisná produkce rozšiřovala obzor svého publika a problematizovala jeho dosavadní poznání i vládnoucí náboženské představy ukázáním rozmanitosti života a rozdílného vztahu k božskému principu a k smyslu života. Nové poznání však nesměřovalo ke kosmopolitismu, neboť naši cestopisci vidí cizí kraje českýma očima. Jejich spisy zůstávají většinou svědectvím renesanční snahy po svobodném poznání i renesanční víry v obrovské možnosti lidského rozumu. Proto se staly opětovně aktuálními v době národního obrození, kdy byla starší cestopisná literatura znovu vydávána a kdy – spolu s ostatní myšlenkově a formově závažnou epikou období renesance – byla využívána k dominantnímu účelu národně uvědomovacímu.

¹¹⁰ U Veleslavína lze to přímo vyvodit z předmluvy k Itinerariu, kde chválí Buntinga za to, že své zeměpisné výklady „rozličnými a utěšenými historiemi“ doplnil a pěkně vysvětlil, tak aby to vše netoliko církvi boží k snadnějšímu vyrozumění písmům svatým, ale i k běhu světskému, pro mnohá politická napomenutí a potřebná naučení, užitečně sloužiti mohlo“.

